

Marc conceptual: els tres eixos de la sostenibilitat

Silvia Grünig Iribarren

PID_00212894

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. Introducció al concepte de turisme sostenible	7
1.1. Sostenibilitat	7
1.1.1. Etimologia	7
1.1.2. De l'ecologia a les ciències socials: un canvi de paradigma	7
1.1.3. Resistències. Sostenibilitat com a paraula “ameba”	8
1.1.4. Sostenibilitat com a ciència. Un nou contracte social ...	10
1.1.5. Sostenibilitat com a meta i sostenibilitat com a procés	11
1.2. El turisme sostenible. Fonaments de la sostenibilitat aplicada al turisme: principis, objectius, conceptes clau i estratègies	12
1.2.1. Un repte i una oportunitat	12
1.2.2. El turisme sostenible, un sector específic?	14
1.2.3. Els actors del turisme sostenible	16
1.2.4. Els indicadors del turisme sostenible	18
1.2.5. Una mica d'història	20
2. El turisme sostenible, un motor de desenvolupament?	23
2.1. Desenvolupament i postdesenvolupament	23
2.2. Oportunitats i amenaces	26
2.3. Principis rectors	31
3. Sostenibilitat com a element de diferenciació i innovació de les destinacions	33
3.1. La competitivitat de les destinacions des del punt de vista de la sostenibilitat	33
3.2. Evolució de l'entorn competitiu	35
4. Gestionant el turisme des d'una perspectiva sostenible. La gestió sostenible dels CATS (Farrell i Twining-Ward, 2004)	40
4.1. La visió ambiental	41
4.1.1. <i>Full cost accounting</i> i l'acaparament del dret a contaminar	42
4.1.2. Nova ecologia dels ecosistemes	43
4.1.3. Banalització i saturació	46
4.1.4. Resiliència i transició	47
4.2. La visió econòmica	48

4.2.1.	L'atractivitat econòmica i les seves condicions	48
4.2.2.	Eines financeres i fiscals	51
4.2.3.	<i>Community Based Tourism</i>	53
4.3.	La visió sociocultural	54
4.3.1.	L'atractivitat sociocultural	55
4.3.2.	El cicle adaptatiu de Farrell i Twining-Ward (2004)	56
4.3.3.	La (ambigua) noció de benestar. Recursos <i>versus</i> <i>commons</i>	56
4.3.4.	La visió política, un quart pilar?	58
4.3.5.	Pau, comerç i desenvolupament, amistats perilloses? ...	59
4.3.6.	La urbanització totalitzant	60
4.3.7.	<i>Walkability</i>	61
4.3.8.	Desenvolupament local i patrimoni	63
4.3.9.	Normativa: de la protecció del consumidor a la paràlisi de l'acció i de la imaginació	64
4.3.10.	L'esclat de l'espai-temps i la implosió de l'espècie humana	66
4.3.11.	Elogi de la lentitud	67
4.3.12.	La reconceptualització del treball	68
4.3.13.	Turisme ètic, turisme responsable	68
Resum		70
Bibliografia		73

Introducció

Estem immersos en un procés de canvi i moltes de les nostres antigues certes trontollen. L'economia, situada al centre de la vida social, ens ha conduït a una situació de crisi global, ambiental, social i econòmica. El creixement, com a objectiu universal, ha estat qüestionat per les teories del postdesenvolupament.

La necessitat d'un canvi de paradigma basat en la sostenibilitat sembla evident en tots els àmbits de l'activitat humana i, per tant, també en el turisme, activitat que havent superat totes les projeccions a llarg termini encarna per la seva incidència territorial, pel seu impacte cultural, per les mobilitats que suposa, per la influència de les TIC en el seu desenvolupament, entre altres aspectes, un dels més significatius i emblemàtics fenòmens de la globalització. Però el turisme sostenible no constitueix un subsector específic de l'activitat turística, sinó que tota l'activitat turística en qualsevol de les seves manifestacions ha de tendir a la sostenibilitat.

En aquest mòdul analitzarem la noció de sostenibilitat i la seva evolució a través del temps, fins a arribar a definir-la com el procés central d'un canvi de paradigma indispensable que engloba al turisme a partir de tres eixos que es corresponen amb la visió ambiental, la visió econòmica i la visió sociocultural.

Objectius

L'objectiu general d'aquest mòdul és precisar els conceptes principals de l'assignatura i portar a debat aquelles qüestions fonamentals que fan referència a l'activitat turística, a la competitivitat de les destinacions i la seva gestió, als actors implicats i els seus rols, sota el prisma del nou paradigma de la sostenibilitat amb una visió actual i contemporània.

Els objectius específics són:

- 1.** Aprofundir en la noció de sostenibilitat com a procés i en la seva evolució des de l'ecologia fins a les ciències socials.
- 2.** Ser conscients que el turisme sostenible no és un sector específic sinó que tot el turisme ha de ser sostenible.
- 3.** Establir els principis, objectius, conceptes claus i estratègies del turisme sostenible.
- 4.** Comprendre el turisme sostenible com a repte i com a oportunitat, com un element de diferenciació i innovació de les destinacions.
- 5.** Aprendre indicadors idonis de turisme sostenible.
- 6.** Conèixer els actors del turisme sostenible.
- 7.** Saber gestionar el turisme des d'una perspectiva sostenible a partir d'una visió econòmica, ambiental i sociocultural.

1. Introducció al concepte de turisme sostenible

1.1. Sostenibilitat

1.1.1. Etimologia

El substantiu “sostenibilitat” prové del llatí *sustinere*: “sostenir, mantenir ferm, donar suport”. El terme està compost etimològicament del prefix *sus-* “sota, des de baix” + *tenere* “mantenir, detenir”. De manera que “sostenir” i “sustentar”, que en diverses accepcions són sinònims, tenen el mateix origen i per això sentirem a parlar igualment, segons on ens trobem, de desenvolupament sostenible o de sostenibilitat.

Activitat

Reflexiona: Com es diu “sostenibilitat” en els idiomes que coneixes? Analitza les possibles diferències de matís que trobis entre les diferents traduccions.

1.1.2. De l'ecologia a les ciències socials: un canvi de paradigma

L'acceleració dels canvis de la relació entre l'home i el medi en els últims dècennis ens ha portat a la crisi múltiple i global actual, que arriba a una escala i a una extensió mai abans experimentades i que ens porta a plantejar qüestions sobre la supervivència de la humanitat. Es tracta d'una crisi múltiple ja que abasta tant aspectes econòmics com ambientals i socials; global ja que aconsegueix una extensió planetària i sobretot perquè tots els aspectes estan interrelacionats en ella configurant un veritable **sistema en crisi**.

Així, per primera vegada a la història, l'ésser humà ha arribat a ser “una força de disrupció” (Farrell i Twining-Ward, 2004) i alguns autors ho defineixen com un canvi d'era geològica: la fi de l'holocè postglacial i l'inici d'una nova era geològica que anomenen antropocè.

Antropocè

El concepte d'antropocè és un neologisme construït a partir del grec antic *ἄνθρωπος* ‘*anthropos*’ (ésser humà) pel periodista Andrew Revkin (1992) en el seu llibre *Global Warming: Understanding the Forecast* i popularitzat a continuació pel premi Nobel de química Paul J. Crutzen per definir una nova era geològica caracteritzada per l'**influència predominant de l'home sobre el sistema terrestre**.

L'autora difereix en matisos sobre l'establiment d'aquesta categoria, ja que segons el seu criteri no és *anthropos*, l'home, el factor determinant d'aquest canvi d'era, sinó solament una de les seves facetes, representada pel mite de Prometeu. Però aquest és un altre tema, en el qual no entrarem, almenys de moment.

Aquesta era hauria començat a finals del segle XVIII coincidint amb la Revolució Industrial. Des de llavors, els impactes de l'activitat de l'home sobre l'entorn han arribat a ser tan potents que aquesta s'ha convertit en la principal força de transformació del medi, i els seus efectes: canvi climàtic, ruptura dels grans equilibris de la biosfera, etc., no han fet més que accentuar-se i accelerar-se.

The breakdown scenario

Alguns autors com Gallopin (2002) evoquen el risc que, si no es reconduïx adequadament el conjunt d'aquestes dinàmiques, es produeixin derives que conduïxin a nous estadis de barbarització i de ruptura: és el que es coneix com *the breakdown scenario*.

En aquest context, tal i com ho descriuen Farrell i Twining-Ward (2004), el concepte de sostenibilitat ha evolucionat, passant de ser un concepte estrictament científic de l'àmbit dels ambientalistes i ecologistes a establir-se com un veritable moviment social-polític que observa i promou un beneficiós canvi social i econòmic a tots els nivells. Però aquest canvi d'actitud no està basat solament en una lògica racional, en la consciència ecològica o en la responsabilitat social, sinó que reflecteix un **canvi profund dels valors que sustenten la vida**.

És per això que podem parlar d'un veritable canvi de paradigma:

- del paradigma economicista de l'escassetat, l'acumulació, la competència i la productivitat, en el qual l'activitat econòmica, la protecció ambiental i el benestar social actuen com a forces antagonistes,
- al paradigma de la sostenibilitat, en el qual economia, medi ambient i societat constitueixen tres aspectes constitutius de la vida humana que, en una visió holística, es reforcen i beneficien mútuament.

1.1.3. Resistències. Sostenibilitat com a paraula “ameba”

Però lògicament això no passa sense resistències, atès que la sostenibilitat de les nostres formes de vida implica **posar en qüestió les antigues teories, antigues metodologies i antics hàbits**. Tests com *l'Ecological Footprint*, mesurador de la petjada ecològica, ens situen cruament davant la realitat de les nostres formes de vida i les seves conseqüències.

La petjada ecològica

És un indicador de l'impacte de la nostra forma de vida sobre el medi ambient. Mesura la “quantitat de planetes Terra” que serien necessaris per produir els recursos i absorbir les deixalles corresponents a la nostra manera de viure, si tota la humanitat visqués de la mateixa manera.

Reduir la petjada de carboni mitjançant canvis en els hàbits de transport, el correcte manteniment dels equips, l'estalvi energètic a la llar i en el lloc de treball; reduir l'impacte ambiental lligat a l'alimentació i a l'habitatge; re-

duir el consum d'aigua i la producció d'aigües residuals; reduir l'impacte dels béns i serveis consumint menys, triant sempre productes elaborats amb materials sostenibles tant per a l'habitatge i el seu equipament, com la roba, l'alimentació o la neteja, produint les mínimes deixalles i reciclant els inevitables, reparant i reutilitzant els objectes, són accions indispensables que inevitablement ens porten a un canvi d'actitud.

Activitat

Calcula mitjançant l'*Ecological Footprint* la teva petjada ecològica i defineix, seguint els consells de la guia, els criteris que hauries d'adoptar per a reduir-la.

Els governs i els grups de poder que s'aferren a les teories del progrés lineal de la història i del creixement continu com a únic mitjà per aconseguir aquest progrés, es resisteixen a afrontar aquests canvis.

Exemple

Buckley (2012) cita a Saarinen (2006), Nelson (2010) i Yasarata, Altinay, Burns and Okumos (2010), que mostren com els advocats i els publicitaris de la indústria entren l'argot de la sostenibilitat i de la comunitat en el sector turístic per reforçar posicions de poder i legitimar pràctiques presents insostenibles.

Morales Gaitán (2011) recorda que la sostenibilitat, des del punt de vista de molts autors com Rist (2002), Honey (1999), Duffy (2002) o Lash i Urry (1998 [1994]) entre d'altres, “ha passat de ser el somni de molts per convertir-se en una de les paraules més polititzades i buides de sentit [...] pot ser tot i res”. Així ho explica Bauman:

“A mesura que pretenen donar transparència a més i més processos, les paraules de moda es tornen opaques; a mesura que exclouen i reemplacen veritats ortodoxes, es van transformant en cànons que no admeten disputes. Les pràctiques humanes que el concepte intentava aprehendre es perden de vista...”.

Z. Bauman, *La Globalización. Consecuencias humanas* (2010).

La sostenibilitat passa, doncs, a l'àmbit del discurs del políticament correcte, convertint-se en el que el medievalista i germanista Uwe Pörksen (1995) anomena *plastic words*, “paraules ameba”; o, segons Wolfgang Sachs, investigador del Wuppertal Institute for Climate, Environment and Energy i autor de *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power* Wolfgang Sachs (1992), anomena *toxic words*.

A saber: “estereotips connotatius, paraules buides de sentit, privades del seu sentit comú, [...] envoltades d'un munt de connotacions vagues que les priven del seu poder de denotació precís, [...] llançades al llenguatge corrent amb una nova connotació, [...] revestides d'un hàbit científic que fan que el que ho pronuncia s'investeix d'una superioritat” (Illich, 1996 [1992]); paraules que “no pertanyent al camp del coneixement personal m'integren a la seva lògica mentre que jo no puc integrar-les al meu coneixement i a la meva experiència real” (Illich, 2007 [2005]); “paraules pròpies de les noves tiranies fundades sobre irrealitats seductores, utilitzades imprudentment per apuntalar declaracions normatives i escombrar les resistències de la realitat a l'arrogància dels planificadors” (Illich, 1996 [1992]).

Lectura complementària

Z. Bauman (2010 [1998]). *La Globalización. Consecuencias humanas*. Buenos Aires: Fons de Cultura Econòmica.

Activitat

Cerca en els mitjans de comunicació exemples que il·lustrin el contrast entre el bon ús de la paraula sostenibilitat i la seva banalització com a paraula “ameba”.

Lectures recomanades

R. Buckley (2012). “Sustainable Tourism: Reserch and Reality”. *Annals of Tourism Research* (Vol. 39, N° 2, pàg. 528-546).

B. H. Farrell i L. Twining-Ward (2004). “Reconceptualizing Tourism”. *Annals of Tourism Research* (Vol. 31, N° 2, pàg. 274-295).

S. B. Morales Gaitán (2011). “¿Investigación interdisciplinaria y ‘sostenible’? Una lectura sobre el estado de la cuestión en la investigación en el turismo en América Latina y algunas reflexiones para su mejora”.

1.1.4. Sostenibilitat com a ciència. Un nou contracte social

Al 1998, en un article publicat a la revista *Science*, la llavors presidenta de l’American Association for the Advancement of Science (AAAS), Jane Lubchenco, va fer una crida perquè el segle XXI fos, per la ciència, el segle del medi ambient i que la **comunitat científica reorientés la seva activitat cap a la resolució dels problemes que amenacen el futur de la humanitat**. Segons Lubchenco, en un moment en què ja es manifesta, de forma evident, la magnitud dels impactes humans sobre els sistemes ecològics amb totes les seves conseqüències: esgotament dels recursos bàsics, producció de residus contaminants, emissió de gasos d’efecte hivernacle, hiperconcentració urbana, pèrdua de biodiversitat i homogeneïtzació cultural, augment de les desigualtats, misèria i gana

“Prenem consciència creixent de les íntimes connexions entre aquests sistemes i la salut humana, l’economia, la justícia social i la seguretat nacional. El concepte del que constitueix ‘l’entorn’ està canviant ràpidament.

Els canvis socials i ambientals urgents i sense precedents que s’estan produint desafien als científics a definir un nou contracte social, que representa un compromís per part dels científics a dedicar les seves energies i talents als problemes més urgents d’avui en dia per portar les nostres societats cap a una biosfera més sostenible, és a dir, ecològicament harmoniosa, econòmicament viable i socialment justa”.

Lubchenco (1998) fa una crida cap a una nova recerca fonamental i a una ràpida i efectiva transmissió del nou i existent coneixement als agents implicats en la presa de decisions i al públic, com a requisits per afrontar aquest desafiament.

Les mesures sectorials, els desenvolupaments científics i tecnològics en el camp de les energies netes i renovables, la millora de l’eficiència d’aparells i processos, els progressos en la producció ecològica d’aliments, la reducció i el reciclatge de residus, la prevenció de riscos o l’educació ambiental entre d’altres, poden contribuir a reduir o a pal·liar els danys, a alentir l’avançament dels problemes.

Lectura recomanada

A. Vilches i D. Gil Pérez (2013). “Ciencia de la Sostenibilidad: la revolución científica del siglo XXI”. *Conec, Divulgación & Investigación* (post del 17 d’abril).

Però les mesures parcials no signifiquen un canvi de rumb significatiu i, com li agrada dir al professor Vicenç Navarro, si ens trobem en una *impasse*, no és suficient que ens dirigim sempre cap al mur del fons però més lentament.

Tornant a la crida de Lubchenco, es fa necessari un canvi de rumb que implica **abordar, de manera holística, el complex sistema constituït per les societats humanes i els sistemes naturals dels quals formen part**, una revolució científica que integra naturalesa i societat, integrant camps fins ara aparentment inconnexos (com, per exemple, economia i biodiversitat), a partir d'un gran nombre de coneixements, disciplines i pràctiques.

Aquesta ciència de les interrelacions entre sistemes complexos interdependents, necessàriament interdisciplinar i extradisciplinar, que té per objectiu assenyalar el camí cap a una societat equilibrada, en harmonia amb el seu entorn i que pugui mantenir-se en el temps, és la sostenibilitat.

Una variada bibliografia, un nombre creixent d'articles acadèmics i de revistes (com per exemple, *Sustainability Science*, creada al 2006), mostren el dinamisme d'aquest enfocament científic, que significa també un canvi qualitatiu respecte a la literatura clàssica del "desenvolupament sostenible" que, encara que rellevant, manté un punt de vista ambigu i altament economicista centrat sobre "l'adequada gestió dels recursos, la seva utilització justa i la distribució equitativa dels recursos obtinguts d'ells" (ONU-PNUMA/OMT, 2006).

Els límits al creixement

La preocupació pel medi ambient a nivell global es fa particularment palès als anys setanta del segle passat, a partir de l'informe del Club de Roma *Els límits al creixement* (en anglès, *The Limits to Growth*; Meadows, 1972) i la fundació del Programa de les Nacions Unides pel Medi ambient (PNUMA) al 1972, passant per l'Informe Brundtland (ONU-WCED, 1987), que va establir les bases del "desenvolupament sostenible", Cimera de la terra de Rio 1992 i Johannesburg 2002, Riu +20 al 2012, fins a l'últim informe del Club de Roma (Randers, 2012), en el qual planteja la possibilitat que la humanitat no aconsegueixi sobreviure al planeta si continua en el camí del consumisme i el curt plaç.

1.1.5. Sostenibilitat com a meta i sostenibilitat com a procés

A finals del segle XX i en els primers anys del segle XXI, autors com Folke *et al.* (2002), Kates *et al.* (2001) i Kates (2002) amb la col·laboració de xarxes d'investigació del canvi global (com, per exemple, GECP (2001) Global Environment Change Program de la Universitat de Virgínia, IGBP (2001) International Geosphere Biosphere Program o NRC (1999) National Research Council), van contribuir a definir el concepte de la sostenibilitat com **una transició, viatge o camí més que com un punt d'arribada o un objectiu a aconseguir**. Juntament amb altres autors com Wall (1997), Weaver i Lawton (1999), etc. van avançar sensiblement en tècniques de gestió dels recursos, participació,

col·laboració dels agents (*skateholders collaboration*) i altres aspectes sectorials “però sense arribar a establir les bases d'una ciència de la sostenibilitat” (Farrell i Twining-Ward, 2004).

No obstant això, aquests autors van introduir la comprensió de la Terra i els seus components com un tot interactiu, com un sistema adaptatiu complex (*complex adaptive system*), en el qual l'observació de les relacions entre els éssers humans i els sistemes naturals es realitza a través de mètodes no lineals, fonamentals per a la comprensió dels sistemes complexos. En ells, les parts integrades i interdependents actuen mitjançant comportaments impredecibles en constant evolució, per la qual cosa no poden ser analitzats mitjançant una “ciència lineal, ortodoxa, determinística” (Farrell i Twining-Ward, 2004).

Així, la sostenibilitat com a ciència es desenvolupa com una nova manera d'abordar el canvi global d'acord amb la manera en la qual funcionen els sistemes complexos i sintetitza la recerca dels sistemes biològic, social, geofísic i tecnològic per acompanyar el procés d'avaluació i millora constant de la sostenibilitat (Farrell i Twining-Ward, 2004; NRC, 1999; Sustainability Science Forum, 2002).

Aquesta visió integradora, no lineal, i d'acord amb el funcionament dels sistemes complexos hauria de ser aplicada a l'estudi i a la pràctica del turisme sostenible.

1.2. El turisme sostenible. Fonaments de la sostenibilitat aplicada al turisme: principis, objectius, conceptes clau i estratègies

1.2.1. Un repte i una oportunitat

Pel seu dinamisme i el seu volum creixent, pel seu fort impacte sobre el territori i els ecosistemes, així com també per l'especial relació que estableix entre els visitants, l'indústria, l'entorn i les comunitats receptores, el turisme està al centre del debat sobre la sostenibilitat, tant per la contribució que pot aportar com pels delicats reptes que presenta.

Activitat

Reflexiona: A priori i segons la teva opinió, per què el turisme mereix ser observat sota el prisma de la sostenibilitat i quines serien les característiques distintives de la sostenibilitat del turisme sobre les quals penses que hauríem d'aprofundir? (O, formulat d'una altra manera, què t'ha mogut a realitzar aquest màster?).

Taula 1

El turisme pot...	Però també pot...
... portar riquesa, proporcionant oportunitats pel desenvolupament d'empreses i la creació d'ocupació en el propi sector i, pel seu efecte multiplicador, a altres sectors; augmentant el flux de trànsit; incentivant les inversions públiques i privades i el suport a serveis locals, fins i tot a comunitats molt remotes; participant en la lluita contra la pobresa.	... empobrir a llarg termini al país i als seus habitants; monopolitzar recursos escassos: terra, aigua i energia; generar dependència respecte d'una font d'ingressos molt sensible a canvis reals o percebuts de les condicions mediambientals o socials de les destinacions i a canvis externs i, per tant, molt vulnerable i inestable; contribuir a crear noves necessitats abans inexistents; elevar el cost de la vida; accentuar l'esvoranc entre rics i pobres; augmentar els problemes socials com a delinqüència i prostitució, i l'exclusió.
... afavorir la conservació del medi ambient a l'aportar un valor econòmic tangible als recursos naturals. Això pot redundar en ingressos directes provinents de les despeses dels visitants per a la seva conservació i en un increment en el suport a la conservació per part de les comunitats locals.	... pressionar directament als ecosistemes fràgils provocant la degradació de l'entorn i la destrucció de la vida salvatge i contribuir, de forma important, a la contaminació local i mundial.
... contribuir a l'enfortiment de la identitat local i la revaloració cultural i afavorir l'entesa i la pau entre cultures i l'enfortiment de les dones.	... exercir una pressió considerable a les comunitats amfitriones que comporti la desaparició de les societats tradicionals i a l'explotació dels sectors més vulnerables; propiciar relacions servils i colonialistes; fomentar imatges estereotipades i generar frustració, banalització, pèrdua d'identitat, aculturació.

Fuentes principales: ONU-PNUMA/OMT (2006) y Blázquez (2012).

Segons l'Organització Mundial del Turisme (OMT):

“El turisme sostenible és aquell que té totalment en compte les repercussions actuals i futures, econòmiques, socials i mediambientals per satisfer les necessitats dels visitants, de l'indústria, de l'entorn i de les comunitats amfitriones”.

Sempre segons l'OMT, és una forma de gestió de tots els recursos de manera que puguin resoldre les necessitats econòmiques, socials i estètiques respectant, al mateix temps, la integritat cultural, els processos ecològics essencials, la diversitat biològica i els sistemes que sostenen la vida.

La *Carta europea de turisme sostenible a espais naturals protegits* (CETS) de la Federació EUROPARC (2007 [1999]) defineix el turisme sostenible com:

“Qualsevol forma de desenvolupament, equipament o activitat turística que respecti i preservi, a llarg termini, els recursos naturals, culturals i socials i que contribueixi, de manera positiva i equitativa, al desenvolupament econòmic i a la plenitud dels individus que viuen, treballen o realitzen una estada als espais protegits”.

Hi ha diferents aspectes que juguen a favor d'una visió de turisme basat en la sostenibilitat:

- La dependència cap a la **sostenibilitat com a condició de la viabilitat** de l'activitat turística a llarg termini.
- La consideració de la sostenibilitat com un procés i no com una meta: fer el turisme més sostenible significa tenir en compte en la planificació, el desenvolupament, l'operació i la pràctica del turisme totes les seves repercussions i necessitats, **en un procés continu de millora**.
- El turisme **com a eina pedagògica** de primer ordre per interioritzar criteris de sostenibilitat. Atès que el turisme és una activitat singular en la

Reflexió

Per això cal preguntar-se: el turisme, per la seva pròpia naturalesa, podrà ser totalment sostenible?

qual, contràriament a l'habitual, és el consumidor qui viatja al producte i al productor, s'estableix una especial interacció entre turistes, indústria, entorn i residents que afavoreix la consciència i la sensibilització cap a la sostenibilitat en general i a la de les destinacions en particular. Aquesta actitud d'una major atenció a la sostenibilitat a través de l'observació crítica i de la millora constant en un context d'oci i plaure, no pot ser més que beneficiosa pel seu valor pedagògic, més enllà de les pròpies destinacions i de la pròpia activitat, ja que afavoreix l'interiorització de criteris de sostenibilitat que després seran vàlids a tots els àmbits de la vida i al llarg de tot l'any, tant en les comunitats emissores com en les receptores.

Reflexió

Quantes vegades, a la tornada d'unes vacances a la natura, o després d'uns dies en els quals hem viscut simplement i tan feliços, no ens hem replantejat l'absurditat de certes maneres de viure insostenibles habituals en les nostres societats altament industrialitzades?

1.2.2. El turisme sostenible, un sector específic?

“El turisme sostenible no és una forma diferent o especial de turisme. Al contrari, totes les formes de turisme haurien de tendir a ser més sostenibles”.

ONU-PNUMA/OMT (2006).

Segons ONU-PNUMA/OMT (2006) “les directrius pel desenvolupament sostenible del turisme i les pràctiques de gestió sostenible s'apliquen a totes les formes de turisme de tots els tipus de destinacions, inclosos el turisme de masses i els diferents segments turístics”.

Els principis de sostenibilitat es refereixen als aspectes mediambiental, econòmic i sociocultural del desenvolupament turístic, havent-se d'establir un equilibri adequat entre aquestes tres dimensions per garantir la seva sostenibilitat a llarg termini.

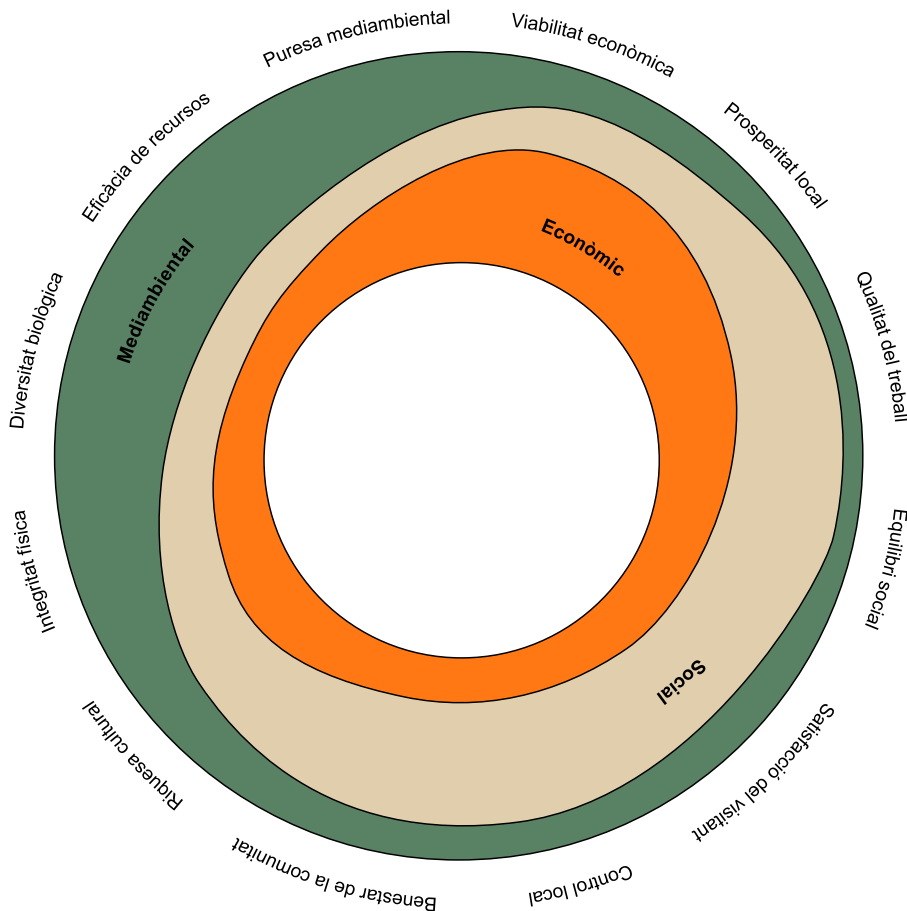
Per tant, un turisme sostenible ha de:

- **Donar un ús òptim als recursos mediambientals** que són un element fonamental pel desenvolupament turístic, mantenint els processos ecològics essencials i ajudant a conservar els recursos naturals i la diversitat biològica.
- **Respectar l'autenticitat sociocultural de les comunitats amfitriones**, conservar els seus actius culturals i arquitectònics i els seus valors tradicionals i contribuir a l'enteniment i la tolerància intercultural.
- **Assegurar unes activitats econòmiques viables a llarg termini**, que reportin a tots els agents uns beneficis social-econòmics ben distribuïts, que comportin oportunitats d'ocupació estable i d'obtenció d'ingressos i serveis socials per a les comunitats amfitriones i que contribueixin a la reducció de la pobresa.

En el mateix document, ONU-PNUMA/OMT (2006) va establir un programa de dotze punts amb els objectius del turisme sostenible, considerant-lo tant des del punt de vista de la seva capacitat per continuar com a activitat a llarg termini en unes condicions adequades com des de la capacitat de la societat i de l'entorn per absorbir i aprofitar la incidència del turisme de forma sostenible.

Com pot veure's en l'esquema adjunt, els dotze objectius són igualment importants i interdependents i estan relacionats amb una combinació de qüestions i efectes mediambientals, econòmics i socials. La consecució d'un turisme més sostenible depèn de la millora equilibrada de tots ells.

Figura 1. Objectius del turisme sostenible i la seva relació amb els pilars de la sostenibilitat.

Font: ONU-PNUMA/OMT (2006).

1.2.3. Els actors del turisme sostenible

“El desenvolupament sostenible del turisme exigeix la participació informada de tots els agents rellevants, així com una actitud política conseqüent per aconseguir una col·laboració àmplia i establir un consens. L'assoliment d'un turisme sostenible és un procés continu i requereix un seguiment constant de les seves incidències, per introduir les mesures preventives o correctives que resultin necessàries. El turisme sostenible ha de reportar, també, un alt grau de satisfacció als turistes i representar per a ells una experiència significativa, que els faci més conscients dels problemes de la sostenibilitat i els fomenti unes pràctiques turístiques sostenibles”.

Organització Mundial del Turisme (OMT).

Les motivacions de cada comunitat per emprendre actuacions de millora de la sostenibilitat de l'activitat turística són variades i diverses en funció de les seves metes. ONU-PNUMA/OMT (2006) reconeix, entre elles, per exemple:

- Una postura política nacional que posi la sostenibilitat com a primera prioritat, dins, per exemple, d'un procés de reconstrucció (com en el cas de Sud-àfrica).
- La percepció de la necessitat d'un canvi cap a un turisme de molta incidència per reduir els efectes a l'entorn local i/o millorar la qualitat de l'oferta d'acord amb les noves tendències del mercat (per exemple, els casos de

turisme costaner de Calvià, Mèxic, Miami, o de turisme de patrimoni a Egipte).

- La necessitat de recolzar i mantenir, a llarg termini, un producte turístic o una posició de mercat basada en els atractius de l'entorn natural de la zona (per exemple, un emplaçament urbà costaner excepcional per a l'albirament de balenes a Kaikoura-Nova Zelanda o l'ecoturisme a Costa Rica).
- La necessitat de complementar els ingressos dels habitants de zones rurals per assegurar la seva viabilitat i beneficiar la conservació (per exemple, una xarxa de turisme basat en les comunitats a Ghana o la incorporació del turisme rural en l'estratègia nacional de turisme sostenible d'Hondures [Amador, 2013]).

En tot cas, la responsabilitat de tots els agents que intervenen a l'activitat turística és gran ja que els danys i perjudicis a les comunitats receptores i al seu entorn, en un escenari de turisme que no tingui en compte la sostenibilitat, poden ser immensos, a més a més de comportar el germen de la seva pròpia destrucció.

D'altra banda, sectors amb interessos diferents es poden beneficiar d'un turisme més sostenible, per exemple (font principal: ONU-PNUMA/OMT, 2006):

- Les empreses turístiques que pretenguin romandre actives i obtenir beneficis a llarg termini s'haurien de preocupar de la seva imatge empresarial, de les seves relacions amb el personal i de la seva incidència sobre el medi ambient tant a nivell mundial com sobre el seu entorn immediat.
- Les comunitats locals que busquen més prosperitat evitant l'explotació i el detriment de la seva qualitat de vida.
- Els ecologistes preocupats per les conseqüències perjudicials del turisme, però que també ho veuen com una font vàlida d'ingressos per a la conservació de la naturalesa i el medi ambient.
- Els turistes que busquen una experiència d'alta qualitat en entorns segurs i atractius i que cada vegada són més conscients dels efectes dels seus viatges.
- Els governs que reconeixent les diferents postures i motivacions d'aquestes parts interessades poden treballar amb elles per aconseguir finalitats comunes, beneficioses per a la seva comunitat.

Lectura recomanada

ONU-PNUMA/OMT (2006).
Por un turismo más sostenible. Guía para responsables políticos.

1.2.4. Els indicadors del turisme sostenible

L'OMT promou, des del 1993, l'ús d'indicadors de desenvolupament sostenible com a instruments essencials pels processos de formulació de polítiques, planificació i gestió a les destinacions i, també, per avaluar l'impacte del turisme a les mateixes.

En conseqüència, al 1996, va publicar per primera vegada la *Guia pràctica pel desenvolupament i l'ús d'Indicadors de Sostenibilitat pel Turisme* i, des de llavors, treballa en aquesta línia. La versió disponible actual és del 2004. En ella s'exposen i s'analitzen els indicadors de turisme sostenible, els seus procediments de preparació, els avantatges i modalitats del seu ús a diferents contextos (OMT, 2004).

Per facilitar l'aplicació dels criteris exposats a la guia, l'OMT organitza també tallers sobre indicadors a través d'estudis demostratius per impartir formació als funcionaris i gestors turístics en àrees específiques i emetre informes que puguin ser utilitzats en casos similars.

L'OMT reconeix dos tipus d'indicadors:

1) **Indicadors generals o clau**, que s'apliquen a totes les destinacions.

Taula 2. Indicadors generals o clau

Indicador	Mesures específiques
1. Protecció del lloc	Categoria de manipulació de la UICN
2. Estrès del lloc	Nombre de visites a la zona (per unitat de temps)
3. Intensitat d'ús	Intensitat d'ús en períodes punta
4. Impacte social	Relació turistes/residents
5. Control del desenvolupament	Existència de procediments per a un control del desenvolupament
6. Gestió de residus	Percentatge de residus tractats
7. Grau de planificació	Existència de plans organitzats per al desenvolupament turístic regional
8. Ecosistemes crítics	Nombre d'espècies amenaçades
9. Satisfacció del consumidor	Nivell de satisfacció del visitant
10. Satisfacció local	Nivell de satisfacció de la població
11. Contribució del turisme a l'economia local	Proporció de l'activitat turística a l'economia local

Font: Pérez de les Heras (2004, p. 26).

2) **Indicadors específics**, en relació amb ecosistemes i/o llocs determinats, definits en funció de les seves especificitats.

Activitat

1. Diversos documents, com per exemple el Sistema espanyol d'indicadors ambientals de turisme (MMA, 2003), la *Carta europea del turisme sostenible als espais protegits* (CETS) (EUROPARC (2007 [1999])), les Agendes 21 locals i plans de desenvolupament sostenible locals, regionals i autonòmics, el pla de Gestió de zones costaneres del Centre d'estudis avançats de Blanes (CEAB) (Sardà, Mora i Avila, 2004) i uns altres, fan de l'ús d'indicadors una part fonamental. Et proposem que realitzis una anàlisi comparada dels criteris i dels indicadors utilitzats en tres estudis escollits per tu mateix.

2. Tria dues destinacions turístiques de característiques diferents i proposa tres indicadors de sostenibilitat adequats per a cadascuna d'elles. Després creua les dades amb les dels teus companys, agrupant les destinacions per tipologies i avalueu-ne els resultats.

Morales Gaitán (2011) posa l'accent sobre la inexistència d'indicadors objectius que permetin definir la sostenibilitat d'una manera homogènia. Morales resalta que han estat molts els esforços per a implementar un criteri "mundial" sobre com ha de ser el turisme sostenible, entre els quals el més avançat sigui, probablement, el del **Consell Global pel Turisme Sostenible** (GSTC, 2008 i 2013).

No obstant això, diversos autors recalquen que aquests sistemes d'indicadors estan encara lluny de ser reconeguts a nivell global.

Això ens porta a plantejar-nos la hipòtesi que, davant la sorprenent diversitat del planeta i de les formes de vida que s'hi desenvolupen, la formulació d'un únic sistema tancat d'indicadors no sigui ni possible ni desitjable. Més aviat hauríem de pensar que resulta més coherent, considerant el paradigma de la sostenibilitat, que cada comunitat seleccioni de manera transparent, democràtica i informada els indicadors coherents amb les seves metes.

Lectures recomanades

A més a més dels documents que acabem d'esmentar, es recomanen:

M. Blázquez, I. Murray i J. Garau (2002). *El tercer boom. Indicadors de sostenibilitat del turisme de les Illes Balears 1989-1999*. Palma: Ed. Lleonard Muntaner i CITTIB.

J. Ivars Baidal (2001). *Planificación y gestión del desarrollo turístico sostenible: propuesta para la creación de un sistema de indicadores*. Alacant: Institut Universitari de Geografia de la Universitat d'Alacant, Espanya.

J. C. Muñoz Flores (2007). *Turismo y sostenibilidad en espacios naturales protegidos: la Carta Europea del Turismo Sostenible en la Zona Volcánica de la Garrotxa y el Plan de Desarrollo Sostenible en Cabo de Gata-Níjar*. Almeria. Universitat d'Almeria, Tesis Doctorals (Vol. 226).

OMT (1996). *Lo que todo gestor turístico debe saber: Guía práctica para el desarrollo y uso de indicadores de turismo sostenible*. Madrid: OMT.

A. Sancho i P. Ruiz (2004). "Planteamiento metodológico para el uso de indicadores en la gestión turística de Espacios Naturales Protegidos", contribució a l'IX Congrés AECIT L'ús turístic dels espais naturals. Logronyo, 11 i 12 novembre 2004.

A. Sancho, G. García i I. Frego (2007). "Comparativa de indicadores de sostenibilidad para destinos desarrollados, en desarrollo y con poblaciones vulnerables". *Annals of Tourism Research* (Vol. 9, N° 1, pàg. 150-177).

1.2.5. Una mica d'història

A continuació, recordarem les fites fonamentals per a la definició i la institucionalització del turisme sostenible, a través d'un recorregut històric de poc més de tres dècades:

Reflexió

Aquest recorregut històric i la lectura dels diferents documents generats hauria de servir-nos per comprendre l'evolució del concepte i els seus diferents enfocaments i, amb això, poder reflexionar de manera personal sobre quines són les dimensions que han permès i permeten avançar a l'hora de posar-les a la pràctica i quines les derives que, de fet, ho entorpeixen o obstaculitzen.

- 1981: Es reuneix per primera vegada a Madrid el Comitè Ambiental de l'OMT.
- 1987: Informe *El nostre Futur Comú* de la Comissió Mundial sobre Medi Ambient i Desenvolupament de Nacions Unides ("Informe Brundtland"), sobre els principis amb els que es va començar a construir el concepte de "turisme sostenible" (ONU-WCED, 1987).
- 1990: Conferència Globe'90, Vancouver, Canadà, en la qual s'assenten alguns principis de turisme sostenible i les responsabilitats dels actors involucrats a l'activitat turística (Globe'90, 1990).
- 1991: 41 Congrés de la *International Association of Scientific Experts in Tourism* (AIEST), en el qual es va definir el turisme sostenible com "un turisme que manté un equilibri entre els interessos socials, econòmics i ecològics, integrant les activitats econòmiques i recreatives amb l'objectiu de buscar la conservació dels valors naturals i culturals" (AIEST, 1991, p. 46).
- 1992: Cimera de la Terra de Rio (Conferència de Nacions Unides pel Medi ambient i el Desenvolupament) en la qual sorgeix el concepte de "turisme responsable".
- 1994: *Agenda 21 per la indústria de viatges i turisme, cap a un desenvolupament sostenible ambientalment* (WTTC, OMT i Consell de la Terra, 1994), que tradueix l'Agenda 21 sorgida de Rio 92 en un programa d'acció pel turisme.
- 1994: El *Conveni per a l'establiment de la zona de turisme sostenible al Carib*, formulat per l'Associació d'Estats del Carib (AEC), constitueix una aportació per a la construcció del concepte de turisme sostenible aplicat.
- 1995: *Carta del turisme sostenible de Lanzarote*, formulada a la Conferència mundial del turisme sostenible a Lanzarote, illes Canàries.

- 1996: L'OMT publica la primera versió de la *Guia pràctica pel desenvolupament i ús d'indicadors de turisme sostenible*.
- 1997: *Declaració de Berlín* en el marc de la Conferència internacional de ministres de medi ambient sobre biodiversitat i turisme (OMT, 1997).
- 1999: La Comissió de les Nacions Unides sobre Desenvolupament Sostenible, VII Assemblea, insta als governs a fer progressar el turisme sostenible basat en l'Agenda 21.
- 1999: La Federació EUROPARC aprova la *Carta Europea de turisme sostenible a espais naturals protegits* (CETS) (EUROPARC, 2007 [1999]).
- 1999: L'OMT reformula la definició de turisme sostenible com un model de desenvolupament econòmic basat en una gestió integral de tots els recursos per assegurar els processos ecològics essencials i la integritat cultural.
- 2001: El Codi Ètic Mundial pel Turisme de l'OMT (1999b) és adoptat a l'Assemblea General de les Nacions Unides.
- 2001: S'aprova la *Carta de Rimini pel turisme sostenible* i es crea la Xarxa de ciutats per a un turisme sostenible.
- 2001: L'Asian Travel Association i Àsia Pacific Economic Cooperation, adopten el seu *Codi pel turisme sostenible*.
- 2002: La cimera mundial sobre el desenvolupament sostenible de Johannesburg fa una crida a la promoció del turisme sostenible com a estratègia per a protegir i gestionar els recursos naturals i l'energia, conservar la biodiversitat i lluitar contra la pobresa.
- 2002: En el marc de l'Any Internacional de l'Ecoturisme, s'aprova la *Declaració de Quebec sobre Ecoturisme a la cimera mundial de l'ecoturisme*, Quebec, Canadà.
- 2003: Directrius sobre Biodiversitat i Desenvolupament Turístic adoptades en el desenvolupament del *Conveni sobre Diversitat Biològica* (CDB) de 1993 per la Conferència de les Parts en la seva setena reunió (ONU-PNUMA/OMT, 2006).
- 2004: Compromisos d'Aalborg de la *IV European Sustainable Cities and Towns Campaign* (Aalborg+10) entre els quals s'inclou "promoure el turisme sostenible".
- 2004: El Comitè de Desenvolupament Sostenible del Turisme de l'OMT reunit a Tailàndia acorda tornar a formular la definició de turisme sostenible posant l'accent en l'equilibri entre els aspectes ambientals, sociocultu-

Vegeu també

El Codi Ètic Mundial pel Turisme es tracta en el subapartat 4.3.13 d'aquest mòdul.

rals i econòmics, en la necessitat d'aplicar principis de sostenibilitat a tots els sectors i modalitats del turisme i en la seva contribució a l'eliminació de la pobresa.

- 2008: *Global Sustainable Tourism Criteria del Global Sustainable Tourism Council* (GSTC, 2008), presentats al *IUCN World Conservation Congress* celebrat a Barcelona.
- 2008: La Segona Conferència internacional sobre el turisme sostenible de Rimini a Riccione aprova la segona *Carta de Rimini* pel turisme sostenible i competitiu.

Actualment, el concepte de turisme sostenible ja està àmpliament instaurat i, per tant, resulta difícil seguir les activitats, congressos, convenis, legislacions, etc. que es desenvolupen. No obstant això, no vol dir que estiguem davant un concepte rígidament consolidat, sinó que, contràriament, ha de ser capaç, tal i com hem vist, d'adequar-se a les incerteses i variables múltiples dels sistemes complexos. Tampoc significa que els resultats estiguin garantits, ja que succeeix amb freqüència que les anàlisis teòriques, els acords i les disposicions no van exactament en paral·lel o simultàniament amb la realitat.

2. El turisme sostenible, un motor de desenvolupament?

2.1. Desenvolupament i postdesenvolupament

El títol d'aquest apartat és, voluntàriament, ambigu. A priori, tal com està formulat, podem entendre que analitzarem el rol del turisme com una eina que facilitarà el que els països o regions anomenats “subdesenvolupats” es desenvolupin, és a dir, que accedeixin a l'estil de vida de les nacions altament capitalitzades d'occident. No obstant això, cada vegada són més les veus crítiques amb el concepte de desenvolupament, de diferents orígens i des de diferents punts de vista.

Desenvolupament

El concepte polític-econòmic de “desenvolupament” va sorgir a partir del discurs d'investidura del segon mandat del president Harold W. Truman el 20 de gener de 1949. Al quart punt, Truman afirmava: “Hem d'iniciar un nou i agosarat programa per tal de fer disponibles els beneficis dels nostres avanços científics i del nostre progrés industrial per a la millora i el creixement de les àrees subdesenvolupades”.

En aquest moment, va néixer el nou concepte de països “subdesenvolupats”, que implica una concepció històrica lineal del progrés prenent com a punt de referència i meta l'estil de vida dels països occidentals altament capitalitzats, al que sens dubte dins d'aquesta teoria és legítim aspirar i al que tots, tard o d'hora, arribaran. Es tracta, però, d'una carrera sense fi perquè els països model continuen “desenvolupant-se”. Gilbert Rist assenyala que el “desenvolupament”, imposat ja a través de la urbanització dels costums, “durarà el temps d'adonar-nos que les expectatives són insostenibles. O fins que el planeta faci boom” (Rist, 2010).

Avui en dia podem afirmar que, en la utilització actual i generalitzada del terme, “el desenvolupament” equival sempre a un concepte econòmic, polític i cultural determinat amb precisió, per la qual cosa no existeix un concepte neutre de desenvolupament.

Aquest concepte s'entén més fàcilment si substituïm desenvolupament per “desenvolupisme” deixant clar el que s'entén per “ajuda al desenvolupament”, que consisteix en estendre i acréixer unes determinades pràctiques, sistemes econòmics i maneres de viure que es corresponen amb la societat de consum i el capitalisme econòmic, i que va íntimament lligat a l'expansió de la producció i dels mercats i a la liberalització de les transaccions comercials i financeres. Després de més de seixanta anys de “desenvolupament” sense haver aconseguit eradicar la gana al món (recordem que “alimentar el planeta” és l'objectiu de la industrialització desenvolupista del camp), ni com tampoc reduir les diferències entre rics i pobres sinó tot el contrari, podem pensar que alguna cosa no ha funcionat com creïem i esperàvem.

Lectura complementària

G. Rist (2002). *El desarrollo: historia de una creencia occidental*. Madrid: La Cataracta.

Davant d'aquesta realitat, hi ha veus que afirmen el contrari i pretenen que pot haver-hi diverses maneres de desenvolupament, bo o dolent, entenent per desenvolupament bo el que s'ha anomenat "desenvolupament sostenible". Segons aquesta segona hipòtesi, podríem argumentar, doncs, que en el títol d'aquest apartat ens referim a "El turisme sostenible com a motor de desenvolupament [sostenible]".

El "desenvolupament sostenible", una manera de mantenir intactes els principis del desenvolupament però intentant pal·liar els seus efectes negatius, és entès per un nombre creixent d'autors com un oxímoron, ja que el "desenvolupament" seria intrínsecament insostenible, no només tal i com es podria creure perquè no és materialment possible estendre el model de la societat de consum de recursos i de producció de deixalles dels països rics occidentals a la totalitat d'un planeta limitat, sinó, i sobretot, perquè, en un planeta de recursos limitats, **perquè unes parts de la humanitat puguin permetre's viure d'una determinada manera, és indispensable que unes altres visquin d'una altra.**

I diem de la humanitat i no del planeta, perquè la diferenciació nord-sud o països desenvolupats - països subdesenvolupats també ha de ser revisada i posada en qüestió, ja que existeixen sectors de població vivint amb un estil de vida altament "desenvolupat" als països perifèrics, inclús als més empobrits –mirem cap a les elits properes al poder polític i financer i el seu entorn–, mentre que cada vegada apareixen a la llum més i més enclavaments miserables de "subdesenvolupament" als països altament capitalitzats de l'òrbita occidental, l'anomenat "quart món". Al mateix temps, es van manifestant de manera clara els efectes nocius del desenvolupament a països que havent-ho aconseguit en èpoques passades més o menys llunyanes, han entrat en un estat de decadència o de crisi a causa de les conseqüències dels mateixos processos desenvolupistes (pensem, per exemple, en el cas d'Argentina, i, a una altra escala i recentment, Espanya).

A partir dels anys noranta i més precisament del col·loqui *Desfer el desenvolupament, refer el món*, organitzat a la seu de la UNESCO a París al març de 2002 per l'associació *La ligne d'horizon-Els amis de François Partant*, va sorgir, dins del corrent d'estudis del postdesenvolupament, un moviment anomenat **Decreixement**, un dels seus més prestigiosos intel·lectuals és el pensador Serge Latouche. El concepte de "decreixement" no és un sinònim de creixement econòmic negatiu o recessió tal i com es pot pensar, sinó que representa tot el contrari: una sortida voluntària i global dels conceptes economicistes. La paraula "decreixement", agafada d'un concepte desenvolupat pel matemàtic i economista Georgescu-Roegen al 1979, és utilitzada com un detonant per tal de reflectir l'impacte que suposa trencar amb la lògica del creixement i entendre el món i les relacions socials d'una altra manera. Amb l'objectiu de guanyar qualitat de vida, temps d'oci i una vida social plena, Latouche (2009 [2006]) afirma que "el decreixement implica descuidar, desfer-se d'una forma de vida equivocada i incompatible amb el planeta" basada en el consum compulsiu i l'estil de vida competitiu, i proposa una tècnica basada en "8 R":

- Reevaluar (els nostres valors).
- Recontextualitzar (la construcció social).
- Reestructurar (els aparells econòmics i productius).
- Relocalitzar (les activitats).
- Redistribuir (l'accés als recursos naturals i les riqueses).
- Reduir (el consum i la despesa energètica).
- Reutilitzar (tots els objectes a qualsevol activitat).
- Reciclar (allò que realment hagi de ser rebutjat).

Lectura recomanada

S. Latouche (2009 [2006]).
La apuesta por el decrecimiento. Barcelona: Icària.

En (joc de) paraules del filòsof urbà Thierry Paquot, és el moment d'abandonar la idea il·lusòria de fer sostenible el desenvolupament i reemplaçar-la pel projecte molt més il·lusionant de desenvolupar la sostenibilitat.

Quedem-nos doncs amb aquesta tercera hipòtesi, encara que soni redundant: el turisme sostenible com a motor de... sostenibilitat!

En aquest últim projecte formulat així, per la seva importància a nivell global, pel seu impacte a nivell local i pel seu ritme de creixement accelerat, el turisme, en la seva pràctica i la seva gestió, juga un rol molt important.

Ritchie i Crouch sostenen que:

“Com que la meta final d'una destinació és incrementar els nivells de prosperitat dels seus residents i de d'altres actors, és vital que considerem de quina manera es pot aconseguir i mantenir la prosperitat a través del turisme a llarg termini”.

Ritchie i Crouch, *The Competitive Destination. A Sustainable Tourism Perspective* (2003).

Quan llegim aquesta definició, no se'ns escapa que la definició de “prosperitat” és molt relativa, de la mateixa manera que es pot obrir un debat sobre qui són els “residents i els altres actors” que es beneficien d'aquesta activitat.

Tal i com hem vist, el concepte de turisme com un “motor de desenvolupament” que hem de fer entrar, amb més o menys èxit, a la cotilla de la sostenibilitat, no ens satisfà. Preferim analitzar el turisme com una activitat socialment “interessant”, “apassionant” (que significa etimològicament alguna cosa així com “alineada amb l'ordre universal”), sempre que es pugui considerar com un factor i una eina per incrementar la sostenibilitat al lloc d'origen, als trajectes, a les destinacions, i també, per què no, a tots els aspectes de la vida dels residents i dels propis turistes.

Activitat

Turisme i viatge, sinònims, antònims o es tracta, al teu criteri, d'una distinció irrellevant? Analitza aquest binomi des del prisma de la sostenibilitat.

2.2. Oportunitats i amenaces

El turisme sostenible suposa una gran oportunitat davant dels problemes actuals, concrets i reals, perquè permet:

- Proporcionar al visitant experiències enriquidores de gran qualitat, però que puguin ser gaudides al mateix temps tant per la comunitat local com pels turistes.
- Crear alternatives viables als models turístics tradicionals de masses o modificar aquests per aproximar-los successivament a models sostenibles i de qualitat, reduint l'estacionalitat del turisme i la pressió del turisme sobre les destinacions que ja han aconseguit la seva màxima capacitat de càrrega, de manera que per a cada destinació la intensitat del turisme es mantingui a uns nivells intermedis.
- Generar entrades de divises al país i inversions a l'economia local.
- Diversificar l'economia local i crear ocupació local de manera directa i indirecta, canalitzant els ingressos cap a la major proporció possible de la població local, estimulant la rendibilitat de les economies domèstiques locals, procurant l'enteniment i la presa de decisions entre tots els col·lectius socials per a la coexistència del turisme amb altres recursos i evitant qualsevol tipus de monocultiu. Això és molt important a aquelles àrees on altres sectors bàsics de subsistència, com l'agrari, pot ser esporàdic o insuficient.
- Estimular la millora dels transports locals, les comunicacions i altres infraestructures bàsiques que, al mateix temps, crearan sinergies amb altres activitats promovent, sempre, la diversificació de les economies locals.
- Recolzar la conservació i mantenir la qualitat del medi ambient, que afecta tant a la qualitat de les vacances del visitant com a la qualitat de vida de la població local, incorporant una planificació que asseguri un desenvolupament turístic adequat a la capacitat de càrrega de l'ecosistema, controlant i avaluant els impactes provocats pel turisme, per prevenir o contrarestar els seus efectes negatius. El turisme aporta o pot aportar una contribució important als ingressos per a la conservació d'àrees protegides i indrets del patrimoni mitjançant entrades, concessions, permisos, etc. i també contribueix o pot contribuir a una gestió del sòl més sostenible a l'afavorir la conservació de zones naturals i rurals.
- Ajudar a la preservació del patrimoni històric i cultural.

- Promoure la recerca i l'enteniment dels impactes que genera el turisme al medi natural, cultural i humà i de les estratègies perquè aquests impactes siguin positius.

El següent quadre, agafa't d'ECOTRANS-Espanya (1995), proposa una sèrie de mesures que els diferents actors poden adoptar per a un turisme conscient i responsable amb el medi ambient, amb la població i les cultures locals, que contribueixi a “desenvolupar la sostenibilitat”, que és l'objectiu que ens hem plantejat.

Taula 3. Mesures per a un turisme conscient i responsable amb el medi ambient i amb la població i les cultures locals

--	Agències de viatge i operadors turístics	Municipis	Hostaleria, restauració	Organitzadors d'activitats recreatives	Turistes
Informació al turista	Promoure conductes respectuoses amb la naturalesa i la cultura de les destinacions	Informar sobre els valors naturals i culturals del municipi	Oriental sobre els mitjans de transport públic i activitats complementàries	Organitzar activitats que permetin al turista descobrir els valors del lloc	Informar-se dels valors i problemes locals
Paisatge, valors naturals	Els guies han de conèixer els valors naturals i els problemes ambientals locals	Utilitzar el territori d'acord als valors naturals i pel que fa al patrimoni arquitectònic	Fer estudis d'impacte ambiental, anteposar la restauració a la nova construcció	Dissenyar activitats de manera que no produeixin impactes negatius	Triar ofertes que no causen impacte ambiental, ni exigeixen infraestructures impactants
Fauna i flora	No oferir destinacions amb valors naturals amenaçats o sensibles	Protegir i senyalitzar les àrees i espècies vulnerables	Adequar l'edifici i el jardí per afavorir la fauna silvestre	Evitar sempre riscos de molèsties o danys	Respectar animals i plantes perquè aquests no siguin comprats com a record
Identitat cultural	Els guies han de conèixer profundament la cultura del poble amfitrió	Potenciar la identitat cultural perquè el turisme beneficï a tots els veïns	Oferir un confort adequat al nivell de vida local i oferir la gastronomia tradicional	Facilitar la integració del turista en la forma de vida local	Rebutjar “guetos” turístics, contactar amb la població local i comprar artesanía local
Energia	Oferir destinacions properes i/o amb accés en transport públic	Millorar el transport públic i el no motoritzat i crear àrees per als vianants	Adoptar mesures d'estalvi d'energia i conscienciar als clients	Prescindir d'activitats que consumeixen energies fòssils	Utilitzar el transport públic, passejar, muntar amb bici o a cavall
Aigua	No oferir destinacions amb problemes d'escassetat d'aigua o de depuració	Construir depuradores i promoure mesures d'estalvi	Instal·lar mecanismes d'estalvi i sensibilitzar als clients perquè col·laborin	Evitar activitats que malbaratin aigua o que impactin sobre els mitjans aquàtics	Estalviar aigua i no practicar activitats que la malgastin
Escombraries	Utilitzar paper reciclat en els seus follets publicitaris	Utilitzar recollida selectiva, reciclatge i realitzar campanyes de sensibilització	Reduir l'ús d'envasos no reciclables	Utilitzar estris i materials que no generin residus	Evitar envasos no reciclables i deixar solament escombraries a les papereres

Font: ECOTRANS-Espanya (1995), en Casanova (2004).

Per altra banda, no hem d'oblidar que la planificació, el desenvolupament, la gestió i la pràctica d'un turisme sostenible es veuen confrontats quotidianament amb dinàmiques que poden constituir serioses amenaces per a la seva consecució:

a) El mite del creixement. A moltes regions i sectors, el creixement continua sent un objectiu i una meta per si mateix, malgrat totes les evidències i teories científiques que ho posen en qüestió. El control i la gestió d'un creixement dinàmic i la seva enorme pressió representen un desafiament especialment sobre els entorns més vulnerables en els quals un desenvolupament mal plantejat, una mala gestió dels residus i els abusos dels turistes produeixen pèrdua dels serveis i hàbitats naturals; ciutats històriques i indrets de patrimoni cultural en els quals la congestió, el tràfic, afecten els serveis i la qualitat de vida dels residents; i finalment els entorns naturals fràgils en els quals molt ràpidament es posa en perill la seva biodiversitat.

b) El canvi climàtic, en els seus dos vessants:

- En primer lloc, el turisme contribueix de manera important al canvi climàtic. Gössling (2002) exposa que el turisme és responsable d'un 5,3% de les emissions de gasos d'efecte hivernacle mundials, del que prop del 90% es deu al transport, amb el transport aeri com a principal factor de consum d'energies fòssils.
- D'altra banda, el canvi climàtic influirà en el turisme per l'augment del nivell del mar, l'augment de la freqüència i intensitat dels fenòmens extrems, la variació del règim de pluges i de nevades, l'erosió de les platges, l'escassetat d'aigua potable i els canvis en els mapes epidemiològics, canvis que arriben a amenaçar el futur de nombroses destinacions i molts dels quals ja s'estan notant.

Lectures recomanades

Per a la reflexió:

J. Gascón Gutiérrez (2012). "¿Reducir creciendo? La estrategia del sector aéreo para mitigar su papel en el cambio climático visto desde la soberanía alimentaria". Actes del Congrés Internacional "América Latina: La autonomía de una región".

OMT/PNUMA/Organització Meteorològica Mundial (2007). "Cambio climático y turismo. Responder a los retos mundiales" (Resum).

c) La tensió entre turisme i pobresa. L'abundància de recursos naturals i culturals i el baix el cost de la vida dels països perifèrics donen un avantatge relatiu al mercat turístic. En aquests països, el desenvolupament del turisme hauria de contribuir a reduir la pobresa convertint-se com a font d'ingressos alternativa a les zones rurals i també com a activitat generadora d'ocupació accessible a àmplies franges de la població. Les dificultats es centren:

- A canalitzar les despeses dels visitants cap a la població pobra en el context d'un sector econòmic estructurat freqüentment de manera industrial.
- A invertir la tendència de la baixa remuneració, la baixa protecció, l'estancament professional i els horaris abusius en les ocupacions relacionades amb el turisme.

- A evitar que la implantació del turisme, a l'elevat el cost de la vida i trencar els equilibris econòmics de les comunitats, acabi destruint els mitjans tradicionals de subsistència en lloc de complementar-los, com ja va ocórrer, per exemple, a la majoria dels pobles pesquers de la costa mediterrània.
- A adequar les expectatives dels turistes i l'oferta a la realitat en cada cas, en lloc d'intentar ficar la realitat a la cotilla dels estàndards del turisme internacional.

L'almadrava

A finals de maig és el temps de l'almadrava, la pesca de les tonyines mitjançant arts de pesca d'origen preromà, aprofitant la migració dels enormes exemplars a través de l'estret de Gibraltar. Com una activitat econòmica real i certa (i no recreada o simulada) es converteix, també, en un atractiu turístic i gastronòmic de primer nivell.

Al 2000, les Nacions Unides va identificar l'eradicació de l'extrema pobresa per a l'any 2015 com un dels objectius del Mil·lenni. En resposta a aquesta convocatòria, l'OMT va llançar a Johannesburg 2002 la *ST-EP Initiative (Sustainable Tourism-Eliminating Poverty)* que va iniciar una sèrie de publicacions sobre *Pro-Poor Tourism*.

Activitat

Reflexiona: Qui és/són i en quin grau es beneficien dels grans programes de desenvolupament i eradicació de la pobresa? Hi ha alternatives? De què depenen? Quin rol juga, al teu criteri, el turisme?

d) Salut i seguretat. Aquest és un tema que s'ha aguditzat als últims anys amb l'aparició de noves malalties (com la grip A), la reaparició de d'altres malalties amb especial virulència per la seva resistència als antibiòtics (tuberculosis) o de canvis en la seva distribució geogràfica (com la còlera o dengue) així com de nous fenòmens de terrorisme, que exigeixen respostes per part de les corresponents administracions tant pel que fa a les mesures relatives a la seguretat dels turistes com a la gestió de la informació.

Lectures recomanades

Fonts principals i lectura recomanada:

A. Casanova García (2004). "Claves del turismo consciente y responsable. Curso de hostelería y medio ambiente de la Dirección General de Desarrollo sostenible de la Xunta de Galicia". Sanxenxo, 1, 2 i 3 de desembre de 2004.

ONU-PNUMA/OMT (2006). *Por un turismo más sostenible. Guía para responsables políticos*.

Hem vist que el turisme sostenible presenta interessants oportunitats i avantatges davant dels reptes i amenaces del moment.

No obstant això i malgrat que, en la situació actual, ja no tenim opció per pensar i actuar d'una altra manera, no es detecta un canvi significatiu de tendència en les formes insostenibles de consum i producció lligades al turisme, ni el turisme s'està adaptant als requeriments de la sostenibilitat de manera fonamental i al ritme que la urgència mediamambiental i social ho requereixen (com tampoc ho estan fent, d'altra banda, la resta de les activitats humanes).

Això pot atribuir-se a diverses causes:

- L'alta concentració espacial i temporal de l'activitat turística derivada de la forma de vida industrialista.
- La baixa conscienciació del consumidor i l'escassa oferta de turisme sostenible.
- La persistència de criteris econòmics obsolets.
- El predomini de la improvisació i el negoci ràpid sobre la planificació integrada, permanentment avaluada i a llarg termini.
- El predomini de l'interès particular sobre l'interès general i la salvaguarda del patrimoni comú.
- El predomini de les polítiques i els incentius perversos.
- L'escassa gestió sostenible de la destinació de les administracions i empreses. Existeix falta d'informació i incentius, així com polítiques eficaces i comprensibles per engegar iniciatives des de la base.
- L'alta contaminació i degradació dels recursos naturals i culturals a les destinacions.
- Les dificultats en l'ús de la terra i la seva gestió.
- L'externalització dels costos socioeconòmics i mediambientals.
- L'escassa inversió econòmica sostenible en infraestructures.
- Els obstacles en posar a la pràctica de manera efectiva l'enfocament ecosistèmic.

Analitzant aquestes causes podem formular la hipòtesi que és degut a la tensió entre els dos paradigmes que parlem anteriorment, el paradigma industrialista del desenvolupament, la competència i el creixement il·limitat i el pa-

radigma de la sostenibilitat de les activitats humanes, o, més concretament, de l'impossible intent de conciliar-los intentant fer sostenible el primer, que es deriva de la lentitud en els avanços cap a la generalització d'un turisme sostenible que diversos autors i investigadors (i nosaltres mateixos com a observadors) hem detectat.

“Per solucionar aquest problema es necessiten accions per associar, involucrar i dirigir-se als actors de base més directament i formular missatges fàcilment accessibles que siguin fàcils d'entendre” afirma amb raó Casanova (2004), però aquests missatges només seran eficaços si sorgeixen des de i estan plenament en sintonia amb el **paradigma de la sostenibilitat**, ja que, remetent a Einstein:

“No podem resoldre els problemes utilitzant el mateix tipus de raonament amb el qual els hem creat”.

Així queda clar que els dos paradigmes, l'industrialista del desenvolupament, la competència i el creixement il·limitat i el de la sostenibilitat, considerats com a marcs epistemològics complets, no són compatibles entre si sinó que, contràriament, són mútuament excloents. Per altra banda i per molt que intentem esbiaixar-ho, ja no ens és possible creure en la possibilitat d'un creixement il·limitat dins dels límits d'un planeta finit. Límits, heus aquí una paraula clau.

Sota aquest prisma, s'obre un desafiament professional i un camp de recerca de la màxima importància, apassionants, nous i incipientment explorats.

2.3. Principis rectors

ONU-PUNMA/OMT (2006) destaca els següents principis i plantejaments fonamentals pel desenvolupament i la implantació de polítiques de turisme sostenible:

1) Inicialment, fixar el rumb:

- Des d'una visió global, en la qual el turisme es planifiqui i es desenvolupi no com un fet aïllat sinó conjuntament amb les altres activitats humanes. S'ha de considerar la seva incidència, les seves relacions i les seves repercussions en altres sectors, en termes d'ús dels recursos i de col·laboració i suport mutu.
- Buscant el compromís formal o informal de les múltiples parts interessades a través de processos democràtics.
- Planificant a llarg termini i amb la major autonomia financera possible.

- Considerant la incidència local (a l'entorn i a les comunitats locals) però també mundial (emissió de gasos d'efecte hivernacle, consum d'energies no renovables...) de les activitats proposades.
- Promocionant el consum sostenible en totes les seves formes (transport, allotjament, restauració, activitats d'oci...).
- I buscant l'identificació entre sostenibilitat i qualitat.

2) Durant el desenvolupament:

- Reflectir totes les incidències en els costos, segons el principi que “el que contamina, paga” (un principi sobre el qual parlarem més endavant, ja que no és tan senzill com sembla).
- Reduir els riscos, seguint el “principi de precaució”. Basat en el “principi de responsabilitat” d'Hans Jonas (1995[1979]) i precisat a la resolució del Consell Europeu a Niça al desembre del 2000, és reconegut com un principi (o, segons uns autors, un conjunt de principis) general del dret internacional en matèria de medi ambient, que recolza l'adopció de mesures protectores abans de comptar amb una prova científica completa de l'existència d'un risc.
- Tenir una perspectiva del cicle de vida del producte o servei des de la seva concepció, passant per totes les etapes del seu funcionament fins a les implicacions posteriors al seu ús (McDonough i Braungart, 2002).
- Considerar aquelles alternatives que tinguin menys impactes negatius i més impactes positius per complir amb els mateixos objectius o estratègies.
- Respectar els límits de desenvolupament de l'activitat o de volum de flux de visitants a una destinació en funció dels factors limitants com poden ser la capacitat de càrrega, la resistència ecològica, la satisfacció del visitant o qüestions inherents a la comunitat receptora.

Vegeu també

El principi de “el que contamina paga” es tracta en el subapartat 4.1.1 d'aquest mòdul.

3) Al llarg de tot el cicle de l'activitat:

- Assegurar un avanç continu en la millora de la sostenibilitat mitjançant una investigació constant, segons indicadors o utilitzant els mètodes que es considerin adequats.
- Adaptant-se a condicions canviant, ja que el turisme és altament sensible a les condicions externes.
- Així es podran detectar els efectes dels canvis en el temps i es podran rectificar les polítiques i actuacions.

3. Sostenibilitat com a element de diferenciació i innovació de les destinacions

3.1. La competitivitat de les destinacions des del punt de vista de la sostenibilitat

Abans hem vist els efectes beneficiosos que el turisme pot tenir en el desenvolupament de la sostenibilitat. Ara ens toca abordar-ho des del punt de vista de les destinacions i els avantatges que els pot aportar apostar per la sostenibilitat de la seva activitat turística en general, i/o posicionar-se com a destinació sostenible en particular.

En primer lloc, el turisme sostenible presenta grans avantatges des del punt de vista de la conservació de la naturalesa, per a l'indústria, per al turista i per a la població local. Casanova (2004) resumeix les següents:

a) Per al turista, el turisme sostenible representa un tipus d'activitat saludable i amb un ampli ventall de possibilitats de gaudi diversificades, que promou una actitud respectuosa i positiva cap a l'entorn i un major coneixement de la riquesa natural, social i cultural de les destinacions, la qual cosa li proporciona experiències altament enriquidores (i això no només a nivell de coneixement del món sinó sobretot a nivell del seu propi autoconeixement, una de les meravelles del viatge sovint poc considerada). A l'evitar la saturació de les destinacions, s'eviten les aglomeracions. El turisme sostenible també pot tenir avantatges econòmics ja que l'espectre és ampli i moltes de les activitats sostenibles no requereixen una despesa excessiva.

b) Respecte de la conservació del medi ambient natural i del patrimoni cultural el turisme sostenible posa en valor econòmic i social l'espai natural i sociocultural on es desenvolupa, promou el coneixement i la conscienciació sobre la riquesa local tant natural com cultural, i té la capacitat de generar ingressos directes, indirectes i atreure suports polítics i de finançament per a la conservació de la naturalesa i els projectes de restauració i conservació del patrimoni, millorant les condicions de vida dels residents.

Activitat

Una lectura i una foto per a la polèmica. Llegeix i discuteix el text següent:

Hakim Bey (Peter Lamborn Wilson) s.d., *Overcoming Tourism. Alley Tracts* (vol. 2). Alley Publications.

Figura 2. Barcelona, Barri Gòtic, 2013

Font: Foto de l'autora.

c) Per a les empreses turístiques, ofereix productes respectuosos amb el medi, nous, d'alta qualitat i de demanda creixent, redueix costos i genera ocupació, inclou una gran varietat d'activitats amb diferents perfils estacionals i fins i tot horaris, millora la imatge de l'empresa i les seves possibilitats de rebre suports institucionals i financers, i eleva la satisfacció dels empleats.

Des de la perspectiva de la gestió, Ritchie i Crouch (2003) situen la destinació com una unitat fonamental en la qual basar totes les complexes dimensions del turisme puix que és la que, en la seva opinió, els permet tenir una perspectiva integrada.

El comportament i l'èxit de les destinacions depèn, segons els autors, **d'un adequat balanç entre competitivitat i sostenibilitat en la gestió dels mateixos**, tenint en compte que tant la sostenibilitat com la competitivitat són fenòmens de naturalesa evolutiva, amb unes regles variables i en constant redefinició. En resum, per Ritchie i Crouch:

“El que fa que una destinació turística sigui veritablement competitiva és l'habilitat d'incrementar la despesa turística, d'incrementar l'atracció de visitants als quals es proveeix d'experiències satisfactòries i memorables i de fer-ho d'una manera beneficiosa, millorant el benestar dels residents i preservant el capital natural de la destinació per a les futures generacions”.

La competència entre destinacions turístiques, prossegueixen Ritchie i Crouch, és una manifestació de la nova competència econòmica (Asch i Wolfe, 2001) i del més ampli fenomen de la competència humana a les esferes so-

cial, ambiental, tecnològica, cultural i política. La competitivitat, encara que sigui difícil de definir i encara que sigui més difícil de mesurar particularment al món dels serveis, és un concepte potent i penetrant que va ser desenvolupat pel món dels negocis per Porter (1980, 1985, 1990) i Hunt (2000) entre d'altres, basant-se amb les teories d'Adam Smith a *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776) i especialment de David Ricardo a *Principles of Political Economy* (1817). La manera d'afrontar la competència de les destinacions turístiques està en consonància amb l'estil d'afrontar-la a tots els àmbits econòmics i socials, i té a veure amb la cultura dominant.

Teoria de l'avantatge comparatiu

Ricardo desenvolupa la teoria de l'avantatge comparatiu per explicar per què un país pot ser importador de coses que és capaç de produir a baix cost en funció de les diferències referents als factors de producció a través del país de dotació: mà d'obra, capital, terra i recursos naturals, etc., diferències que afavoreixen l'especialització, la qual cosa, al mateix temps, genera la necessitat de comercialitzar. El lloc que posseeix l'avantatge comparatiu es beneficia de moltes maneres: creix l'ocupació, creix la riquesa, milloren les infraestructures, es generen aliances de negocis, millora el nivell de vida i la productivitat. És el que Karl Polanyi (1989 [1944]) denomina *La gran Transformació*.

Si ens atenim al fet que, sempre segons Ritchie i Crouch (2003) “el fenomen de la competència és bàsicament un esforç per part de grups grans o petits de gent d'establir una base de poder polític-econòmic que els atorgui el control dels recursos que proveeixen el benestar individual i col·lectiu” i que aquest repartiment entre grups de poder “no sempre es realitza amb la vista posada en el benestar general i en la major efectivitat de les inversions”, volem remarcar el fet que en la literatura econòmica s'exposen amb menor freqüència les febleses que també presenta el model: increment i extensió de la vulnerabilitat i les desigualtats, estrès, reforçament d'una societat de classes, tendència a la ruptura del vincle social i desestructuració de la vida familiar i comunitària, hipermobilitat induïda, especulació de l'espai i ennobliment, degradació ambiental, etc.

3.2. Evolució de l'entorn competitiu

Podem preguntar-nos legítimament com varia el concepte de competitivitat en el marc del paradigma de la sostenibilitat i com entendre-la o com abandonar-la si cal. Autors com Ingmar Granstedt (2006) que, optimista, ens convida a “sortir de la boja competència” a aquells que ja n'hem tingut prou, José Manuel Naredo (1995, 2000, 2006) posa en evidència les arrels econòmiques de la deterioració ecològica i social més enllà dels dogmes i, també, l'economista neokeynesià i premi Nobel Paul Krugman (1996) ens recorda coses tan evidents com que un país o una regió no són una companyia, ens donen algunes pistes.

Lectures complementàries

I. Granstedt (2006). *Peut-on sortir de la folle concurrence? Manifeste à l'intention de ceux qui en ont assez!*

P. Krugman (1994). “Competitiveness: A dangerous Obsession”. *Foreign Affairs* (Vol. 73, N° 2, pàg. 28-44). Disponible en traducció al castellà.

J. M. Naredo (2006). *Raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas*. Madrid: Siglo XXI de España Editores.

Dimensions importants a tenir en compte per a l'anàlisi:

1) Del turisme com a consum al turisme com a experiència

Sempre dins del seu llibre de referència, Ritchie i Crouch (2003) destaquen que amb l'evolució del sistema de valors, l'evolució demogràfica i els canvis en la composició de la família, la demanda de l'experiència de viatge ha variat en els últims anys a buscar experiències memorables compartides. Aquestes experiències depenen molt del perfil demogràfic i sociocultural i dels interessos personals de cada viatger, per la qual cosa esdevenen experiències individuals, centrades en l'estimulació, la interacció social, l'aprenentatge. Així, conclouen Ritchie i Crouch, la naturalesa de l'experiència del descans ha canviat. Poon (1993) anomena "nou turisme" al que és flexible, sostenible i individualment orientat, amb consumidors més experimentats, més "verds", més flexibles, més independents, més conscients de la qualitat i difícils de satisfer, enfront del "antic turisme o turisme de masses" que constava de productes estandarditzats i rígidament "empaquetats", produïts segons els principis de la producció en sèrie. Com a conseqüència de l'anterior, els gestors turístics han de competir per un mercat molt fragmentat de consumidors que tenen hàbits, gustos, maneres de pensar i també característiques demogràfiques molt variades i diferents.

2) Una aproximació holística

En un context volàtil, en ràpida transformació i de forta competitivitat, en el qual les regles de joc són canviants i en el qual el que està en joc no és el turisme en si sinó la supervivència de les economies dependents del turisme, la viabilitat del qual està lligada a l'evolució de la totalitat del sector serveis (Poon, 1993), Ritchie i Crouch suggereixen, seguint a Porter (1990), que no n'hi ha prou amb establir una llista, per completa que sigui, dels avantatges comparatius i competitius d'una destinació, sinó que és necessari entendre les relacions i el joc entre els diferents factors, és a dir, que es requereix un model sistèmic de la competitivitat de la destinació, ja que l'avantatge **sorgeix quan el sistema és únic**.

Paradoxalment, partint d'un punt de vista economicista que, tal i com hem vist anteriorment, és per la seva naturalesa difícilment conciliable amb el paradigma de la sostenibilitat, hem trobat un punt de contacte: **la importància de la visió holística que té en compte tots els factors**.

Des d'aquest punt de vista, els llaços entre la competitivitat i les estratègies de mercat adequades per garantir resultats han de tenir en compte els següents aspectes:

a) La competitivitat ha de ser considerada en relació amb **les metes de la destinació a llarg termini i les millors maneres d'aconseguir-les** (per exemple, per a una determinada destinació pot ser molt interessant fomentar el turisme de motxilla per assegurar que l'activitat reforci el territori interior i les economies joves que en ell es desenvolupen).

b) **L'equilibri o desequilibri entre avantatges i desavantatges de la competitivitat dins d'una destinació i l'amplitud del seu espectre** s'han de tenir en compte.

c) Els avantatges competitius poden estar **alineats amb les necessitats d'un segment de mercat sobre els altres**, sabent que els comportaments dels segments de mercat difereixen en termes d'impactes ecològics, econòmics, socioculturals i polítics. Així, una destinació pot decidir no competir sobre cert/s sector/s de mercat per raons de la naturalesa de la demanda, de la sincronització d'oferta i demanda, de la magnitud de la demanda i/o de la seva permanència en el llarg termini.

d) També és necessari avaluar la política de competitivitat i les **estratègies dels competidors**, i el seu eventual rol com a enemics o com a aliats.

3) De la destinació com a producte a la destinació com a comunitat d'acolliment

En un context de competitivitat creixent, les destinacions ja no tenen una actitud passiva delegant als agents privats i dispersos la tasca d'atreure i servir als visitants, sinó que, amb una orientació de màrqueting, cada vegada més es construeixen i s'ofereixen al mercat com qualsevol altre producte a través d'una varietat d'estratègies: oficines de turisme, corporacions turístiques, agències de desenvolupament econòmic, etc.

“Es plantegen preguntes i s'avalua la importància dels centres de convencions, de la capacitat de l'aeroport, de la imatge corporativa per millorar la seva imatge, de la promoció de la destinació, de la creació d'una taxa hotelera per finançar les tasques de promoció, de la destinació de les inversions municipals, de l'hospitalitat dels residents, dels esdeveniments anuals i excepcionals, però l'estat actual del coneixement té poques respostes a tantes preguntes i se succeeixen encerts i desencerts”.

Ritchie i Crouch, *The Competitive Destination. A Sustainable Tourism Perspective* (2003).

La conceptualització de les destinacions com un producte condueix a plantejar estratègies i establir estructures per implementar-les, identificant calendaris i assignant responsabilitats. S'imposa el monitoratge continu del mercat i la competència per ajustar els programes en temps real, respondre de manera àgil i efectiva a les contingències i a situacions de canvi i crisi, i establir indicadors de resultats. Tenint en compte que una destinació implica a múltiples agents i que, freqüentment, manca una organització focal amb capacitat suficient per observar els esdeveniments “a vol d'ocell”, existeix una gran dificultat per recol·lectar l'àmplia i variada informació requerida per assegurar i avaluar els resultats. Màrqueting urbà, marca de ciutat, són conceptes generalitzats. Kotler

Reflexió

Rellegim ara acuradament les propostes de Ritchie i Crouch i reflexionem: què passaria si substituïssim “competitivitat” per “sostenibilitat” de tots els paràgrafs anteriors?

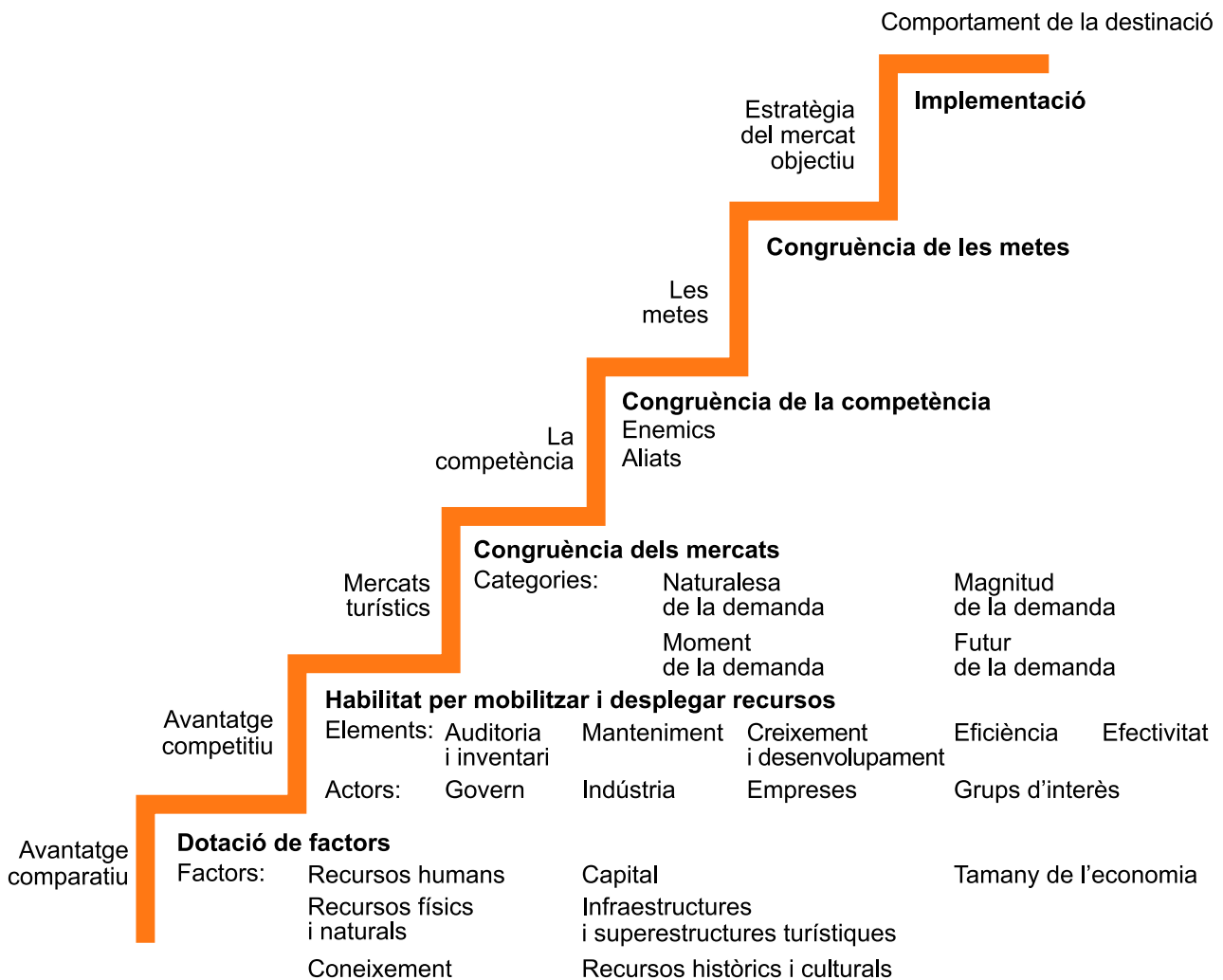
Lectura complementària

A. Cócola Gant (2011). *El Barri Gòtic de Barcelona. Planificació del passat i imatge de marca*. Madrid: Ed. Arboç.

et al. (1993) descriuen nombrosos exemples de *place marketing* i proposen un *market planning strategic process* com el que utilitzen les empreses per atreure inversions, indústria i turisme a ciutats, estats i nacions. Gold i Ward (1994) analitzen l'ús de la publicitat en la venda de pobles, ciutats i regions (a Ritchie i Crouch, 2003).

En la seva figura 3, Ritchie i Crouch (2003) mostren els passos a seguir per l'èxit d'una destinació turística amb criteris de sostenibilitat a llarg termini. L'èxit "depèn de la combinació dels seus avantatges comparatius i competitius, és a dir, dels actius naturals o creats que puguin ser desplegats per compondre un producte turístic i de l'habilitat de mobilitzar-los i desplegar-los. Aquesta és la base d'una estratègia de mercat que consisteix en trobar congruència entre el perfil competitiu de la destinació i a) Els segments alternatius de mercat turístic, b) La competència, tant els enemics com els aliats i les seves pròpies estratègies i c) Les metes que la destinació aspira a aconseguir.

Figura 3. Passos per a l'èxit d'una destinació

Font: Ritchie i Crouch (2003, p. 29).

La ciutat, la destinació, s'assimilen a una empresa i un producte: **quid dels seus habitants?** Continuem la nostra lectura crítica del text de referència.

A continuació, Ritchie i Crouch identifiquen algunes condicions necessàries per a l'èxit del procés. Són les següents:

- L'elecció dels millors cursos d'acció segons les fortaleces, febleses, amenaces i oportunitats que presenta la destinació.
- La maximització de la implicació de la comunitat i la indústria.
- La mobilització d'esforços cap a una meta compartida.
- La capacitat individual i col·lectiva de respondre efectivament a situacions de canvi i crisi.
- L'eficient ús dels recursos i els criteris explícits i transparents de la seva assignació.

Compte! Estem parlant de selecció de cursos d'acció, maximització de la implicació de la comunitat, metes compartides, resposta col·lectiva als canvis, transparència en l'assignació dels recursos. És evident que aquestes metes excedeixen de molt el marc merament empresarial en el qual podem estudiar una destinació com a producte competitiu, i mobilitzen aspectes essencials que fan de la vida en comunitat les seves esperances, les seves tensions i els seus canvis. Estem de ple dins l'àmbit de la política. Novament ens hem desplaçat del paradigma economicista al paradigma de la sostenibilitat, en el qual les **destinacions no es conceben com a simples productes sinó com a comunitats d'acolliment**.

Finalment, Ritchie i Crouch afirmen que competitivitat sense sostenibilitat és il·lusòria, i que:

“En el camp dels negocis ja és una tautologia parlar de *sustainable competitiveness*”. [...] La qüestió de la sostenibilitat ha de ser afrontada des del mateix moment en què ens plantejem el tipus de societat i comunitat que els residents volen crear per a si mateixos i per a les futures generacions”.

Ens atreviríem a sintetitzar i debatre la idea que **només compta la sostenibilitat**. O el que és el mateix: **sostenibilitat ÉS competitivitat**.

Lectura recomanada

J. R. B. Ritchie i G. I. Crouch (2003). *The Competitive Destination. A Sustainable Tourism Perspective*. Cambridge: CABI Publishing. Font principal i lectura recomanada. Concretament el capítol 2, en el qual s'aborden en profunditat els aspectes teòrics i de gestió de la interfície entre competitivitat i sostenibilitat.

4. Gestionant el turisme des d'una perspectiva sostenible. La gestió sostenible dels CATS (Farrell i Twining-Ward, 2004)

En relació amb els conceptes expressats anteriorment, pocs autors han incorporat les investigacions més recents en ecologia o examinat les implicacions dels sistemes complexos en la gestió sostenible del turisme.

Gestió del turisme sostenible

Encara que sembli un joc de paraules és important diferenciar la “gestió sostenible del turisme” en general, de la “gestió del turisme sostenible” com una modalitat específica de turisme diferent de les altres. Aquesta última és la postura que adopta Ritchie (2003) quan diu: “Independentment de la definició del turisme sostenible, aquesta ha de ser, com qualsevol altra modalitat de turisme, gestionada de manera efectiva”.

Entre els que sí que ho han fet destaquen Farrell i Twining-Ward (2004) que en el seu pensament distingeixen clarament la consideració parcial i fragmentada d'elements aïllats dins de la “indústria del turisme” al considerar el que defineixen com a “sistemes turístics adaptatius complexos” (CATS, *complex adaptive tourism system*), com una totalitat en la qual emergeixen també amb claredat les relacions amb altres sistemes complexos.

En aquest context, sempre segons Farrell i Twining-Ward (2004), l'aplicació de tècniques com *Limits of Acceptable Change* (Clark i Stankey, 1979), *Recreation and Tourism Opportunity Spectrum* (Butler i Walbrook, 1991), *Growth management* (Schiffman, 1989), són passos positius en un acostament més integrat i participatiu, encara que pertanyin a l'àmbit de rígides estructures de gestió top-down, mentre que noves eines i conceptes de l'ecologia, de les ciències de la sostenibilitat i del canvi global desenvolupades en els últims anys poden ser útils per a la gestió adaptativa (AM, *Adaptive management*) del turisme sostenible, entre elles l'*Adaptive ecosystem cycle theory*, sobre la qual parlarem en el punt següent, i unes altres com:

- a) *Scenario planning* i *Simulation models*, dues tècniques de pensament estratègic estructurat per pensar el futur i desenvolupades a partir de mètodes de pensament militar.
- b) *Integrated assessment models* que integren, en un marc únic, el coneixement de diverses disciplines per elaborar models científics dirigits a les polítiques actives.

Lectures recomanades

R. S. J. Tol (s.d.). *Integrated Assessment Modelling*. Working Paper FNU-102.

Fund-Climate Framework for Uncertainty, Negotiation and Distribution.

Scenario planning

Un cas de *scenario planning* a Escòcia: I. Yeoman i O. McMahon-Beattie (2004).

c) *Integrated landscape planning*, basat en la cooperació entre els diferents agents que ocupen el territori per a un ús integrat, equilibrat i compartit.

d) *Regional information systems*. L'establiment de xarxes i plataformes de generació, el tractament i l'anàlisi d'informació afavorida per les TIC, és molt important pel turisme, un sector intensiu en informació (Poon, 1993) pel caràcter intangible dels seus productes.

Lectura recomanada

A. Alzúa, J. K. Gerrikagoitia, M. Zurutuza, I. Roman i N. Espinosa (s.d.). *Regional Tourism Information System (SRIT): Improving Tourism Statistical Scenario in the Autonomous community of Euskadi*. CICtourGUNE-Centre for Cooperative Research in Tourism.

e) *Resilience analysis and management*. L'anàlisi i la gestió de la resiliència són tècniques recents que posen el focus en l'habilitat d'un sistema per continuar funcionant enfront de les disruptcions (Holling, 1973 i 1986).

Ritchie i Crouch (2003) sostenen que no és sorprenent que la visió ambiental sigui la que predomini al tractar-se de la gestió sostenible del turisme, donat l'actual nivell de pressió de la humanitat sobre el planeta Terra. És veritat que existeix una consciència creixent sobre els efectes del canvi climàtic provocat per l'augment de les emissions de CO₂, però el fet que l'entorn físic sobre el qual es desenvolupa el turisme està en el cor de l'experiència, és habitualment la major atracció i la principal motivació del viatge, el més difós, el més immediatament perceptut.

No obstant això, és molt important recordar que existeixen tres pilars de la sostenibilitat: l'ambiental, l'econòmic i el sociocultural (als quals, alguns autors com Ritchie i Crouch, incorporen un quart pilar, el de l'entorn polític i de govern) ja que la veritable sostenibilitat és la que s'obté aplicant polítiques apropiades i solucions de gestió que tendeixin a un equilibri entre tots els pilars que actuen com un sistema interdependent.

“Una estratègia particular serà difícilment sostenible si no supera el *test* de la sostenibilitat d'un dels [quatre] pilars”

Ritchie i Crouch (2003).

4.1. La visió ambiental

“La sostenibilitat mediambiental implica la conservació i la gestió dels recursos naturals, especialment d'aquells que no són renovables o que són fonamentals per a la subsistència. Requereix actuacions per reduir la contaminació de l'aire, de la terra i de l'aigua i per conservar la diversitat biològica i el patrimoni natural”

ONU-PNUMA/OMT (2006).

Per a la major part de les destinacions, l'entorn físic és el seu major factor d'atracció i qualsevol declivi en el seu valor pot tenir un efecte advers, de manera que “el futur de l'activitat turística depèn en gran manera i directament

Lectura recomanada

I. di Aranzábal, M. F. Schmitz i F. Pineda (2009). “Integrating Landscape Analysis and Planning: A Multi-Scale Approach for oriented Management of Tourist Recreation”. *Environmental management* (Vol. 44, N° 5, pàg. 938-951).

Lectura recomanada

Resilience Alliance (2011). *Resilience Alliance: Research on resilience in social-ecological systems - a basis for sustainability*.

del bon estat de conservació dels territoris on aquella es dirigeix” (Casanova, 2004). D’aquesta manera, l’harmonització del turisme amb la conservació del patrimoni natural i la biodiversitat resulta ser primordial.

Tal i com hem vist anteriorment, és natural que la visió ambiental tendeixi a ocupar el centre d’atenció d’una gestió sostenible del turisme, ja que els danys irreversibles en l’entorn natural d’una destinació porten com a conseqüència la deterioració de la destinació, la decadència de les activitats turístiques que s’hi desenvolupen i, per tant, introdueix grans desequilibris en el si d’una comunitat dedicada a aquesta activitat.

Tot i que els residents locals són l’agent clau pel que fa a la cura i a la conservació del seu entorn natural, l’activitat turística té un rol fonamental, tant pels impactes perjudicials que pot causar sobre el medi com, en sentit contrari, per les seves possibilitats d’incentivar mitjançant l’estímul del benefici econòmic o participar directament en la cura i la protecció que d’una altra manera podrien descuidar-se (Ritchie i Crouch, 2003).

Conservació, cura, custòdia del territori, prevenció de riscos, reversibilitat, assignació dels recursos, precaució, són paraules clau dins del vocabulari de la gestió sostenible del turisme, com de qualsevol altra activitat humana, des de la visió ambiental,

4.1.1. Full cost accounting i l’acaparament del dret a contaminar

Des de fa diversos anys, un nombre creixent d’autors alerta amb major o menor repercussió, sobre les limitacions de l’enfocament econòmic convencional per afrontar el problema ambiental i la crisi sistèmica. José Manuel Naredo és, dins d’aquest corrent, la figura més rellevant de referència dins del marc espanyol. Naredo (2006) afirma que “l’economia convencional es va consolidar generant un ‘medi ambient físic’ sense estudiar”.

Ritchie i Crouch (2003) expliquen que les destinacions i els inversors utilitzen la comptabilitat econòmica tradicional per calcular l’èxit dels seus resultats econòmics, la seva rendibilitat i el seu grau de competitivitat en el passat. No obstant això i en els darrers temps, els economistes ambientals han insistit sobre el *full cost accounting* per estimar els veritables beneficis d’una destinació i els seus actius econòmics. Aspectes com la deterioració del medi natural (Prugh *et al.*, 1995) a causa de l’emissió de gasos de carboni i el consum d’energies fòssils en els desplaçaments necessaris per arribar a una destinació, la pol·lució ambiental, l’espoliació dels paisatges, la destrucció dels hàbitats salvatges (o també la fragmentació social, la difusió de la malaltia, la creació dels guetos turístics...) són “costos” que solen estar emmascarats o externalitzats i que no es tenen en compte en el balanç purament econòmic de la destinació.

Costa Rica

Ritchie i Crouch citen el cas de Costa Rica, que solia aparèixer com una destinació molt rendible en termes d'economia pura, mentre que en introduir a l'equació la destrucció del capital natural, la destinació apareix com a molt menys competitiva. Per aquest motiu, insisteixen els autors, en l'avaluació de la competitivitat cal introduir tots els costos de l'activitat en termes pràctics i també una avaluació moral. En termes pràctics, per exemple, els visitants rebutgen una destinació que ha sofert degradació visual per un desenvolupament hipertrofiat o per una pobra cura dels recursos, senyalització excessiva o impròpia, descontrol dels residus sòlids i líquids i la destrucció dels hàbitats salvatges. En termes morals, grans segments del mercat discrepen de formes de turisme que exploten a col·lectius vulnerables. Per contra, destinacions amb entorns singulars molt ben conservats, prossegueixen Ritchie i Crouch, ara poden construir competitivitat posicionant-se com a destinacions "ambientals" i "sostenibles" i a través d'activitats d'ecoturisme.

Les externalitats "poden descriure's com la reducció del valor agregat que indica que la qualitat dels recursos nacionals s'ha deteriorat" (IMD, 1995, in Ritchie i Crouch, 2003). Com hem vist, l'ecologisme economicista proposa incloure el cost de les externalitats en el còmput dels costos de l'activitat el qual efectivament pot resultar dissuasori o almenys compensatori encara que sigui parcialment dels danys.

El risc resideix en el fet que interioritzar les externalitats o, dit d'una altra manera, generalitzar la teoria que "el que contamina paga", pot tenir com a conseqüència el manteniment dels impactes intolerables, restringint el gaudi de les activitats exclusivament a aquells que ho poden pagar. Això equival, a la pràctica, a un acaparament de la capacitat de destruir el medi ambient a favor de les classes riques.

4.1.2. Nova ecologia dels ecosistemes

Pel que fa a la gestió dels ecosistemes, Farrell i Twining-Ward (2004) assenyalen que la doctrina ortodoxa de l'ecologia continua prevalent i els principis d'estabilitat, equilibri, predictibilitat i la idea reduccionista que les accions de gestió poden ser minuciosament controlades i es poden preveure per minimitzar l'impacte de les activitats humanes sobre el territori, continuen impregnant conceptes tals com a capacitat de càrrega, límit de canvi acceptable, estudis d'impacte ambiental i planificació del turisme. Sobre la base d'aquestes metodologies, pot limitar-se l'accés a determinades zones en àrees protegides, com per exemple en els casos de la Reserva Natural Integral de Muniellos (Astúries) o el Parc Regional de la Conca Alta del Riu Manzanares (Madrid).

Lectures recomanades

Fonts principals i lectures recomanades:

J. C. Muñoz Flores (2007). *Turismo y sostenibilidad en espacios naturales protegidos: la Carta Europea del Turismo Sostenible en la Zona Volcánica de la Garrotxa y el Plan de Desarrollo Sostenible en Cabo de Gata-Níjar*. Almería. Universitat d'Almería, Tesis Doctorals (Vol. 226).

A. M. O'Reilly (1986). "Tourism Carrying Capacity". *Concepts and Issues, Tourism Management* (Nº 7, desembre, pàg. 254-258).

El coneixement ecològic actual suggereix, no obstant això, que aquest tipus de gestió, si no és suficientment “flexible, adaptativa i experimental a escales compatibles amb les escales de les funcions crítiques de l'ecosistema” (Gunderson i Holling, 2002) dona com a resultat una disminució de la resiliència que pot portar al col·lapse.

Els seus autors ho expliquen: això no significa, segons Farrell i Twining-Ward (2004), que no s'hagin de limitar, per exemple, les visites a certs enclavaments com ja ha passat o que s'hagi de donar per permès el concepte de capacitat de càrrega (Butler 1991, 1996, 1999; Inskip, 1991) però sí que els canvis resultants del nou coneixement de la manera en què els CATS funcionen porta a proposar uns límits de la capacitat de càrrega en un sentit més experimental, sota contínua revisió segons el nou coneixement científic, l'estacionalitat, la localitat, el comportament dels turistes i les preferències locals per esdevenir **capacitat de càrrega adaptativa**.

Els ecosistemes, en totes les seves escales, des del petit enclavament fins a la terra sencera, són associacions d'éssers vius i els seus entorns físics, químics i biològics. Donen suport a la vida a través de “béns i serveis” com pot ser menjar, aigua, nutrients, minerals i altres recursos, absorbint diòxid de carboni, reciclant materials i energia, filtrant aigua i allotjant plantes, animals i éssers humans. L'activitat turística ha de ser entesa com un component de l'ecosistema local i, per tant, no només s'ha de tenir present el coneixement individual de les parts selectes del “sistema turisme”, sinó també les seves múltiples interaccions i rols en el procés d'autoorganització i les seves conseqüències o propietats emergents, en les diferents escales espacials i temporals (Farrell i Twining-Ward, 2004).

Aquesta visió excedeix de molt en la consideració de l'entorn com un simple decorat exterior sobre el qual l'activitat humana (en aquest cas, el turisme) produeix impactes que impliquen un conflicte crònic home-naturalesa. Des d'aquest últim punt de vista, el de l'impacte ambiental, l'accent està posat a les conseqüències, els efectes visibles, més que a les causes, processos i indicadors d'estrès incipient dels ecosistemes en els quals el turisme juga un rol prominent (German Advisory Council on Global Change, 1996).

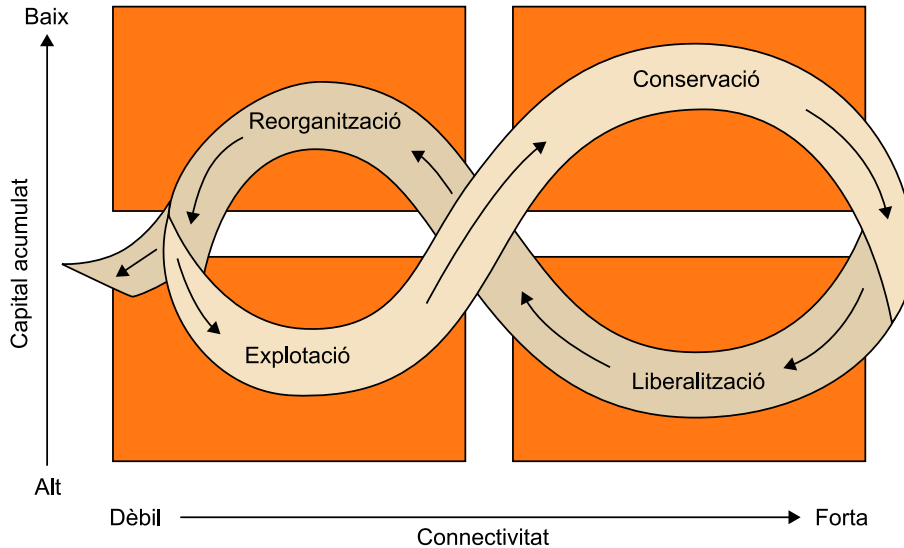
Una recerca més completa requereix entendre les múltiples interaccions entre humans i ecosistemes i al fet que tots dos coevolucionen i s'adapten l'un a l'altre (Norgaard, 1994). Es qüestionen així els conceptes tradicionals de clima, equilibri i optimalitat. En situacions emergents, un ecosistema pot passar per un o múltiples estats estables, inestables, caòtics o, fins i tot, per diferents estats simultàniament (Gunderson i Pritchard, 2002), de manera no constant, sinó episòdica, amb períodes d'estabilitat més o menys extensos, seguits per períodes de turbulència més o menys intensos i més o menys freqüents segons

Illes Medes i Coves d'Altamira

És el criteri científic que s'ha seguit a la Reserva Marina de les Illes Medes (Catalunya) i en els estudis per a la reobertura de les Coves d'Altamira (Cantàbria).

el seu grau de maduresa. Aquest procés és il·lustrat pel cicle adaptatiu (*adaptive cycle*) dels ecosistemes publicat per Holling (1986) i després revisat per Gunderson i Holling (2002) (Farrell i Twining-Ward, 2004).

Figura 4. El cicle adaptatiu segons Holling i Gunderson (2002)

Font: Farrell i Twining-Ward (2004, p. 281).

Els autors ho expliquen així: a la part frontal, assimilada a la creixent maduresa d'una àrea turística, el diagrama mostra un moviment marcadament alentit cap a la "conservació", caracteritzada per l'increment de l'acumulació de capital, energia, materials i inversions. En absència d'intervenció (*system management*), aquesta part del bucle porta cap a una hiperconnectivitat (*over-connectivity*) (Tainter, 1996), rigidesa dels controls interns, baixos nivells de resiliència, fragilitat general i vulnerabilitat a la sorpresa (Kates i Clark, 1996).

La sorpresa és un esdeveniment inesperat que pot causar col·lapse, l'alliberament de capital acumulat i el començament d'un moviment ràpid d'alliberament i reorganització. L'estabilitat es transforma en caos o intensa oscil·lació i pot tenir lloc en pocs minuts, setmanes, mesos o anys, segons si es tracta d'un terratrèmol, una epidèmia, un *crash* econòmic o la decadència d'un sistema. A l'esquema, aquesta correspon a la part posterior del bucle i es manifesta com una acceleració amb moviments ràpids i menys previsibles, resiliència creixent i l'aparició de noves variables que intervenen en el control del sistema. Durant aquesta acceleració, apareixen oportunitats per a la creativitat i noves formes d'activitat emprenedora.

Lectures recomanades

B. H. Farrell i L. Twining-Ward (2004). "Reconceptualizing Tourism". *Annals of Tourism Research* (Vol. 31, N° 2, pàg. 274-295).

R. Russell i H. W. Faulkner (1998). "Reliving the Destination Lifecycle in Coolangatta". In: Faulkner, B., Laws, I., Moscardo, G. (2003), *Embracing and Managing Change in Tourism: International Cases* (pàg. 97-116). London: Routledge.

Si, com proposen Farrell i Twining-Ward, (2004) els CATS (*Complex Adaptive Tourism Systems*) funcionen de la mateixa manera que un altre tipus d'ecosistemes complexos, estaran compostos per parts (persones, aeroports, hotels, aigua, rius, hospitals...) que formen xarxes i creen sistemes amb una autoorganització emergent de propietats diferents d'aquelles parts que les componen. Si una de les parts es veu pertorbada per un factor pertorbador, la pertorbació viatjarà fora del seu lloc d'origen, gairebé sempre amb resultats múltiples i inesperats.

Aquestes característiques fan que no sigui possible formular uns principis generals o uns indicadors universals de la sostenibilitat de les destinacions, ni tampoc resulta fàcil definir, a primera vista, quins comportaments resulten més o menys respectuosos del medi ambient, ja que cal tenir en compte una multiplicitat de factors. Per contra, segons paraules de Ritchie i Crouch (2003) "es requereixen solucions úniques per a problemes únics" o, dit d'una altra manera, que cada destinació ha de desenvolupar la seva pròpia estratègia de turisme sostenible en funció de les seves pròpies característiques, d'acord amb les organitzacions, institucions i sectors d'activitat i de la societat civil.

Activitat

Ritchie (2003, p. 46) planteja la següent pregunta: Quin turista té menor impacte a l'entorn, l'ecoturista a la selva amazònica o el que està prenent el sol a les platges de Rio de Janeiro? Quins factors hauríem de considerar per aproximar-nos a una resposta a la seva pregunta?

4.1.3. Banalització i saturació

Ens queda per citar un fenomen de base cultural que no, per ser sorprenent i paradoxal, hem d'evitar esmentar: existeixen sectors del mercat (i també entre els gestors) que, encara que relativament relacionats de millor o pitjor grau a comportaments sostenibles en la seva vida quotidiana, es manifesten obertament reluctants a aquests conceptes en època de vacances. El seu argument és que les vacances són per relaxar-se, oblidar els problemes, divertir-se i el que succeeixi en aquests dies amb el medi ambient els importa poc. D'aquesta manera, aspectes rellevants relatius a la sostenibilitat d'una destinació (o l'especialització en ecoturisme), en ocasions, no resulten atractius sinó que, al contrari, generen indiferència o fins i tot rebuig.

En un cas similar, conversàvem fa uns dies amb un productor de vi francès que té molt èxit. Els seus vins, dels més prestigiosos i premiats del món, són produïts en règim d'agricultura biodinàmica ja que els productors han comprovat que la diferència obtinguda amb la qualitat dels ceps és remarcable. No obstant això, les ampolles no porten en el seu etiquetatge cap referència al procés de producció, ni tan sols l'etiqueta que acredita la seva condició de "bio", perquè

als seus clients “no els interessa i perquè davant la gran profusió i banalització dels conceptes d'ecologia, sostenibilitat, agricultura orgànica, etc., hi creuen poc i els fatiga”.

L'agricultura biodinàmica

Es un mètode d'agricultura ecològica basat en les teories de Rudolf Steiner (1861-1925) que considera les granges com a organismes complexos i posa l'accent en la interrelació de sòls, plantes i animals i el moviment dels astres.

Com a corol·lari d'aquesta experiència podríem formular tres hipòtesis de treball:

1) La primera és que **la banalització i l'ús indiscriminat fins a la societat de conceptes com ecologia, sostenibilitat o medi ambient, té un efecte contraproductiu**, produint escepticisme, saturació i rebuig.

Contraproductivitat

El concepte de contraproductivitat ha estat desenvolupat per Ivan Illich (1926-2002) a partir del seu llibre *Tools for conviviality*. Segons Illich, a partir d'un cert llinar les activitats, les institucions, es revelen contraproductives, és a dir, que contradiuen els objectius que elles mateixes s'havien marcat (la medicina malalta i aliena, l'educació embruta i discrimina, el transport paralitza...)

2) La segona és que els comportaments ambiental i culturalment adequats haurien de ser apresos i internalitzats de tal manera que no suposin un sacrifici, un esforç o un aclaparament sinó que constitueixin l'expressió d'un **viure i sentir-se realment millor, perquè així és en realitat**, encara que algunes parts interessades a injuriar-los intentin transmetre el contrari.

3) La tercera és que **les coses ben fetes donen com a resultat productes superiors** i que en el fons és aquesta, i no tant una informació racionalitzada sobre les condicions de la seva producció o exercici, o la sostenibilitat utilitzada com a un argument de màrqueting, la raó que les fa atractives.

4.1.4. Resiliència i transició

El concepte de resiliència prové de la física dels materials, la qual designa la resistència d'un material al xoc. D'aquí va passar a la psicologia, a la sociologia, al dret, a l'empresa i també a l'ecologia. En ecologia pren inicialment un sentit diferent, ja que mesura el temps de tornada a l'equilibri d'un sistema després d'una pertorbació. A l'any 1970, la seva definició va evolucionar i, en l'actualitat, s'admet la definició d'Holling (1973), qui defineix la resiliència com la capacitat d'un sistema per poder integrar una pertorbació al seu funcionament, sense canviar d'estructura qualitativa. En els últims anys, el concepte ha adquirit una gran expansió, en particular a partir de la seva difusió pel Moviment de Transició (Hopkins, 2008). Segons Hopkins, es tracta de reforçar les comunitats locals i els seus vincles davant dels canvis que vindran com a conseqüència de la manca de petroli i el canvi climàtic.

Aquesta afirmació ens suscita *a priori* dues crítiques. Podríem pensar, abans de res, que les raons invocades són insuficients. Que, seguint a Sachs (2011), la crisi de la biosfera no és més que un símptoma i que si una energia poc contaminant i barata estigués disponible en substitució del petroli, les dinàmiques destructives del paradigma industrialista no farien més que reforçar-se.

En segon lloc, els psicòlegs defineixen la resiliència com la capacitat d'adaptar-se i superar l'adversitat sortint reforçat. Posar el focus en l'augment de la resiliència com a un objectiu social, suposa menysprear el reconeixement de la capacitat de les comunitats humanes d'induir els canvis necessaris perquè aquelles adversitats que són evitables no es produeixin.

Activitat

Discussiu aquestes dues crítiques des del punt de vista del turisme:

- a. "Si una energia poc contaminant i barata estigués disponible en substitució del petroli, les dinàmiques destructives del paradigma industrialista no farien més que reforçar-se"
- b. "Posar el focus en l'augment de la resiliència com a un objectiu social, suposa menysprear el reconeixement de la capacitat de les comunitats humanes d'induir els canvis necessaris perquè aquelles adversitats que són evitables no es produeixin".

Lectures recomanades

L. Gunderson i C. S. Holling (eds.) (2002). *Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems*. Washington DC: Island Press.

B. Walker *et al.* (2002). "Resilience Management in Social-ecological Systems: A Working Hypothesis for a Participatory Approach". *Conservation Ecology* (Vol. 6, N° 1, p. 14).

4.2. La visió econòmica

Segons ONU-PNUMA/OMT (2006), la sostenibilitat econòmica implica la creació de prosperitat en els diferents nivells de la societat, considerant la rendibilitat del conjunt de les activitats econòmiques. Fonamentalment, es tracta de la viabilitat de les empreses i de les seves activitats i de la seva capacitat per mantenir-se a llarg termini aportant un desenvolupament econòmic durador a la comunitat involucrada.

4.2.1. L'atractivitat econòmica i les seves condicions

Com és evident, el turisme com a activitat econòmica ha de constituir una font d'ingressos viable i beneficiosa per la destinació i una eina de millora de la qualitat de vida dels seus residents a llarg termini.

Al mateix temps, la seva sostenibilitat pot suposar un avantatge comparatiu en relació amb altres activitats (per a una taxa de tornada equivalent, una comunitat pot preferir la implantació d'una activitat turística abans que una altra activitat més perillosa i contaminant com la mineria, per exemple) així

com també en relació a l'assignació dels recursos (aigua, terra...) que seran destinats amb preferència a una activitat de turisme sostenible abans que a una altra activitat més contaminant o perillosa.

Turisme a la naturalesa

El turisme a la naturalesa, per exemple, anima a la recuperació d'usos agraris en terres marginals i la permanència de la població i, d'altra banda, afavoreix el manteniment de la vegetació natural en grans àrees en oposició a l'avanç de la indústria forestal.

Diamant de Porter

Recordem que els recursos (humans, físics, de coneixement, capital i infraestructures i, en el cas del turisme, recursos històrics i culturals i superestructures turístiques; Ritchie, 2003) constitueixen el primer vèrtex de l'anomenat "Diamant de Porter" (1996) que descriu l'estructura de la competitivitat econòmica de les indústries. Són els altres tres: les condicions de la demanda domèstica i/o internacional, les indústries relacionades i de suport (en el cas del turisme: comerç, oci, recreació i indústries proveïdores de base: construcció, alimentació, etc.) i l'estratègia, estructura i rivalitat empresarial, que mantenen l'estímul i incentiven la demanda. A aquests quatre, Porter va afegir més tard els successos inesperats (que poden constituir oportunitats per a uns i amenaces per a uns altres) i l'acció de govern.

Contribueixen a la sostenibilitat econòmica:

a) Una distribució el més àmplia i equitativa possible dels beneficis i càrregues econòmiques (Ritchie i Crouch, 2003). Com és ben sabut, el que no sempre succeeix. La concentració de beneficis pot provenir de processos d'especulació del sòl dels quals es beneficien solament els propietaris de les terres i els agents del seu desenvolupament urbanístic, o de la concentració de les activitats de gran rendiment econòmic en unes poques mans; mentre que, per altra banda, les càrregues que suposa finançar les infraestructures necessàries per obtenir aquests beneficis són suportades per la totalitat de la comunitat, bàsicament a través dels impostos. També és bastant freqüent que es produeixin fenòmens inflacionaris deguts ja sigui a processos d'especulació immobiliària o simplement per la major capacitat adquisitiva dels visitants, que afavoreixen una pujada dels preus que simples sectors de la població local no poden suportar.

La Barceloneta

Els veïns de la Barceloneta s'organitzen per explicar als turistes els perjudicis que pateixen. El text diu: "Benvinguts Turistes. El lloguer d'apartaments turístics en aquest veïnat destrueix el teixit sociocultural, local i promou l'especulació. Molts residents es veuen forçats a marxar".

Figura 5. Barcelona, barri de la Barceloneta, 2012

Font: Foto de l'autora.

b) La utilització de mà d'obra local. Si el turisme constitueix una font de generació de llocs de treball tant directes com indirectes a nivell local, les comunitats receptores estaran més implicades en el seu desenvolupament i en el seu èxit i més disposades a suportar els inconvenients menors derivats de l'activitat turística i, tot això, contribuirà a reforçar i potenciar les economies locals (Ritchie i Crouch, 2003).

c) La seguretat en el treball. La demanda turística sol ser estacional, per la qual cosa tota mesura que tendeixi a reduir l'estacionalitat dels llocs de treball i la seva continuïtat al llarg de l'any millorarà la seva sostenibilitat econòmica. Això pot fer-se a través de la desestacionalització de l'oferta, la flexibilització de les tasques al llarg de l'any, compartint treballadors entre varis empresaris amb ritmes diferents.

d) La diversitat econòmica. Evitant el monocultiu turístic (de la mateixa manera que qualsevol altra forma de monocultiu) s'afavoreix la diversificació de l'economia local i la coexistència del turisme amb altres activitats complementàries entre si. Així es generen economies locals suficientment riques i complexes en les quals les persones poden alternar les seves ocupacions al llarg de l'any i que redueixen la vulnerabilitat en moments de canvi o crisi.

e) Ingressos, salaris i beneficis equilibrats. El turisme sol ser considerat un sector que genera treballs de poca qualificació professional, i en general, infraremunerats. No obstant això, existeixen estudis que demostren que, en general, els salaris no són menors que en altres sectors de l'economia. I que dins de l'activitat existeixen, també, categories professionals especialitzades amb un nivell alt d'ingressos: directors d'hotel, arquitectes, pilots d'avió, etc. Un turisme econòmicament sostenible, segons Ritchie i Crouch (2003), buscarà generar un ampli ventall d'oportunitats d'ocupació i, afegiríem, unes condi-

cions laborals justes i decents, tant pel que fa a les modalitats de contractació, al calendari laboral, a les jornades de treball com, per descomptat, als salaris, oportunitats de promoció i beneficis i igualtat de gènere.

4.2.2. Eines financeres i fiscals

1) **Ecotaxes.** Entre les múltiples eines financeres i fiscals que es disposa per a la regulació de les activitats econòmiques, una eina específicament relacionada amb el sector turístic, a tenir en compte, és l'aplicació de taxes turístiques o ecotaxes destinades a compensar els impactes negatius del turisme, millorar la sostenibilitat i redistribuir els ingressos entre la població (Buades, 2011).

El principi general de les ecotaxes consisteix en l'aplicació de gravàmens al consum de determinats productes o serveis amb l'objecte d'internalitzar uns costos que no estan reflectits en el valor del mercat, i/o perquè el sobrecost corregeixi els excessos del consum i incentivi la minimització dels impactes.

Les taxes es distingeixen dels impostos en què són l'import equitatiu que una persona paga en contraprestació pel dret a la utilització d'un servei prestat per l'estat. D'aquesta manera només paguen la taxa les persones que facin ús del servei. D'altra banda, les taxes són finalistes ja que estan destinades a finançar el servei públic que es presta.

Exemples d'ecotaxes

A Alaska, amb la finalitat d'obtenir estudis de la contaminació de l'aigua, es va imposar una ecotaxa al transport de passatgers de creuers; a Àustria, a la regió de Salzburg, al 1992, es va establir una ecotaxa a les segones residències; a França es regula la visita a algunes petites illes per evitar que siguin excessivament concorregudes, aplicant una petita ecotaxa al transport (Pérez de les Heras, 2004). París, Sant Francisco, Seattle o Bora-Bora apliquen taxes de pernoctació o similars, que es fan efectives als aeroports de destinació o als allotjaments.

Colòmbia va establir, al 1993, una "sobretaxa ambiental del 5% per a les vies que afectin o se situïn sobre parcs naturals nacionals, parcs naturals dels districtes, llocs de reserves de biosfera" (Corts Cueto, 2008).

Dinamarca va introduir, al 1992, l'impost sobre el diòxid de carboni i, al 1993, va substituir alguns impostos laborals pels de recursos naturals i pol·lució i va escometre la introducció progressiva d'ecotaxes.

Costa Rica va començar a aplicar, al 1994, una tarifa d'admissió a les àrees del Servei de Parcs Nacionals relacionada amb la capacitat de càrrega de cada parc, amb la finalitat que els diners recaptats siguin emprats en el propi finançament de les àrees, a implicar a la població autòctona en la cura de les mateixes o en ajudar a les comunitats locals.

A Catalunya, també hi ha exemples com l'ecotaxa que s'aplica als submarinistes a les Illes Medes (Girona). A més a més, l'1 de novembre de 2012 va entrar en vigor l'Impost sobre estades en establiments turístics creat amb l'objectiu de nodrir un fons per fomentar i promocionar el turisme. En els primers 14 mesos de la seva aplicació es van recaptar 41 milions d'Euros, que van ser destinats: un 30% a les administracions locals i el 70% restant a la millora de recursos i productes turístics (especialment a la renovació de destinacions madures), infraestructures i promoció de Catalunya com a destinació turística internacional. En aquest cas, al centre del debat hi trobem l'edat límit per a l'aplicació de l'impost, la seva aplicació als creuers que arriben al port i als apartaments turístics, als barems de preu per categoria hotelera i, per descomptat, als criteris d'assignació dels fons recaptats.

Cal recordar aquí la sonada polèmica sobre l'ecotaxa turística balear que es va aprovar a l'abril de 2001 i va entrar en vigor el 01/05/2002. Amb la idea de recaptar fons per a la

conservació del medi ambient de les Illes Balears, es va instituir el pagament d'un euro per nit afegit a la factura dels hotels. Els hotelers van atribuir a l'ecotaxa la caiguda de l'ocupació. L'ecotaxa va ser derogada a l'octubre de 2003 sobre la base d'alguns errors de forma i de fons, però també per interessos econòmics i polítics oposats.

A més a més dels aspectes anteriorment esmentats, la proporcionalitat entre el pagament i la qualitat dels serveis oferts i la legitimitat d'una diferenciació de preus entre la població local i els estrangers són debats recurrents a l'hora de tractar el tema de les ecotaxes, però és una pràctica que es generalitza. La necessitat de pagar per poder visitar espais naturals protegits o indrets del patrimoni ja està bastant assumida pels visitants en general.

Lectures recomanades

Fonts principals i lectures recomanades:

J. Buades (2011). "Turismo fiscalidad y sostenibilidad: el laboratorio balear". In: Buades, J. (2011), *El Turismo en el inicio del milenio. Una lectura crítica a tres voces*.

J. López-Ortega (2003). "Ecotaxes: la reforma fiscal ecològica i social com a resposta a la globalització". *Papers de sostenibilitat* (Nº 1). Barcelona: EcoConcern.

J. C. Muñoz Flores (2007). *Turismo y sostenibilidad en espacios naturales protegidos: la Carta Europea del Turismo Sostenible en la Zona Volcánica de la Garrotxa y el Plan de Desarrollo Sostenible en Cabo de Gata-Níjar*. Almería. Universitat d'Almería, Tesis Doctorals (Vol. 226).

M. Pérez de les Heras (2004). *Manual del turismo sostenible: cómo conseguir un turismo social, económico y ambientalmente responsable*. Madrid: Mundi-Premsa.

2) Microcrèdits. Els microcrèdits són una eina que afavoreix les oportunitats, en particular, de les empreses petites turístiques.

Microcrèdits

Les activitats de l'OMT en aquest àmbit tenen per objecte fomentar la sensibilitat sobre la importància dels microcrèdits per a la creació i explotació de microempreses i petites empreses en el sector turístic, en particular les establertes per persones amb escassos recursos econòmics.

Al 2005, declarat Any Internacional del Microcrèdit, l'OMT va participar en la preparació i comunicació de documents i articles tècnics, així com una sèrie de recomanacions pels Estats Membres (OMT, 2005).

A l'igual que succeeix amb els pilars de la sostenibilitat, tots els factors de la sostenibilitat econòmica i les seves eines s'han de tenir en consideració al mateix temps, ja que la sostenibilitat econòmica global depèn que produeixi una resposta satisfactòria en cadascun d'ells i un equilibri entre tots ells.

Notem, no obstant això, que aquest marc conceptual respon, en bona mesura, a la lògica del paradigma industrialista i, dins del mateix, al turisme com a indústria; és més, com a indústria pesada si tenim en compte el volum de capital necessari pel seu desenvolupament.

Com podem pensar d'una manera més àmplia i alhora més específicament orientada al vèrtex econòmic del turisme des del paradigma de la sostenibilitat i considerant, a més a més, que l'accés a les TIC i la crisi econòmica han

canviat profundament el panorama i han donat pas al que l'economista Félix Cuesta anomena "la societat *low cost*", marcada per un segment de població que demana "diversitat, qualitat de servei i preus baixos"?

4.2.3. *Community Based Tourism*

Si bé és cert que algunes destinacions, o part d'elles, estan consolidades des de fa anys segons els criteris de la indústria pesada (i dins d'aquest marc, tal i com hem vist anteriorment, al màxim que poden aspirar les poblacions locals és a ser mà d'obra local treballant en condicions justes, que no està gens malament), el turisme pot també pensar-se en determinades destinacions (o en una part d'elles) des d'una filosofia artesanal o semiartesanal, en la qual les poblacions locals tinguin la iniciativa i la capacitat de generar els serveis que demana el turista (o una certa franja d'ells) mitjançant negocis autònoms, cooperatives o, simplement, a través d'iniciatives privades, amb o sense finalitats de lucre, modalitats que es poden englobar sota la forma *de Community Based Projects*.

El "turisme comunitari" és una modalitat de turisme responsable, que hem de definir com una forma de desenvolupament turístic basada:

- a) En la participació activa de les comunitats locals en totes les fases del desenvolupament turístic.
- b) En el repartiment equitatiu dels beneficis obtinguts del turisme.
- c) En el respecte a la identitat, tradicions i cultures locals.

Al mateix temps, aquest concepte s'associa al de "turisme contra la pobresa o a favor dels pobres" (*ProPoor Tourism*) del que ja hem parlat abans, que no només pretén potenciar les iniciatives que generin beneficis econòmics per a la comunitat amb independència de qüestions de caràcter sociopolític i defensant que aquesta tingui la propietat, la gestió i el control dels projectes, sinó fomentar la cooperació internacional en turisme comunitari per permetre a les comunitats locals obtenir diners en efectiu per començar a crear les seves pròpies microempreses.

En aquests i altres casos, les economies (més o menys) informals actuen freqüentment com una eina perquè els ingressos del turisme arribin a la població local de baixos recursos.

Reflexió

Viatges en vehicle compartit, allotjament en cases de família, intercanvi d'habitatsges, *couchsurfing*, esdeveniments *pop-up*, espectacles a apartaments, experiències turístiques ofertes per particulars... En aquests tipus d'experiències, facilitades per les TIC, el turista "arrisca" sortir de la seva zona de confort estandarditzat a canvi d'entrar en contacte estret amb la població local i les seves maneres de viure i, en cas d'haver-hi un intercanvi econòmic, fer-ho de manera directa ja sigui a través de fórmules tradicionals com és el

Lectura recomanada

M. Rivera Mateos i L. Rodríguez García (coords.) (2012). *Turismo responsable, sostenibilidad y desarrollo local comunitario*. Còrdova: Universitat de Còrdova, Còrdova, AECIT, AACID i UE (POCTEFEX-BIO-ECONOMY).

pagament, més tradicionals encara com és la permuta, o extraeconòmiques com és la donació (Mauss, 2009 [1925]).

Sorgeix el debat: Estem parlant de competència deslleial? D'intrusisme professional? Afavoreixen o perjudiquen aquestes modalitats l'activitat turística de la destinació? Fins a quin punt està en risc la seguretat i la integritat del turista? Com entendre la fiscalitat? De qui és la "responsabilitat"? Què succeeix amb la fiscalitat?

Establim algunes bases per centrar la reflexió:

- En primer lloc, estem parlant d'acords lliures entre persones adultes sense perjudici de tercers i de les quals per descomptat no està exclòs el conflicte, per exemple si l'afany de lucre és desmesurat (com tampoc ho està, d'altra banda, entre els turistes i la indústria).
- En segon lloc podríem pensar que els turistes que prefereixen aquest tipus de modalitats "alternatives" no optaran per unes altres, ja sigui per raons ideològiques, d'idiosincràsia o econòmiques, de manera que si per les raons que siguin no troben modalitats que encaixin en la seva recerca, es dirigiran a una altra destinació on si les trobin.
- En tercer lloc, com més directa i més compromesa sigui la implicació de la població local en una activitat, majors seran les garanties d'èxit a llarg termini.
- Finalment, el turista que evita l'habitació d'hotel, el restaurant franquiciat o el resort d'una cadena multinacional, participará igualment durant la seva estada a una destinació d'activitats d'alimentació, oci, entreteniment i cultura, animant i donant vida a altres circuits locals.

Mentre el sistema industrial fonamenta la seva força a l'aparell burocràtic (licències, permisos, concessions administratives), al sistema normatiu (models i homologacions) i a les fonts de finançament (disponibilitat de capitals), eines que s'activen com una barrera davant qualsevol iniciativa que pugui suposar una amenaça pel seu monopoli, en aquesta reflexió no podem obviar que una de les hipòtesis a considerar és la d'entendre els serveis personals de proximitat (com, per exemple, transports, allotjament, restauració o serveis de guia) com a activitats extraeconòmiques si no tenen una finalitat de lucre (entesa per a l'obtenció de beneficis empresarials) sinó de sustentació familiar.

Això implica reconceptualitzar-les com alguna cosa diferent de l'economia submergida, per concebre-les a partir d'una relació personal entre el turista i el prestador dels serveis dins el marc d'una comunitat d'acolliment, que és la que, d'alguna manera, dóna testimoniatge de confiança. Com veuen, ens movem ara en un marc epistemològic totalment diferent dels marcs de pensament habituals de la indústria sense que, no obstant això, al nostre criteri, entrin necessàriament en conflicte.

Activitat

Quina és la valoració del públic sobre aquest tipus d'activitats? A partir d'aquestes reflexions dissenyeu una petita enquesta d'opinió amb els aspectes que considereu rellevants, dueu-la a terme i poseu en comú els resultats a l'aula.

4.3. La visió sociocultural

La sostenibilitat sociocultural, segons ONU-PNUMA/OMT-2006:

“Implica el respecte dels drets humans i la igualtat d'oportunitats per a tots els membres d'una societat. Requereix una distribució justa dels beneficis centrada en la reducció de la pobresa, protegint principalment a les comunitats locals, els seus sistemes de subsistència i el reconeixement i respecte de les diferents cultures, evitant qualsevol forma d'explotació”.

La qualitat de vida dels residents d'una destinació depèn de més coses que del benestar econòmic i del seu repartiment equitatiu (Ritchie i Crouch, 2003). Podríem posar en qüestió el concepte de qualitat de vida: Per a qui?, On?, En quin moment de la seva vida?. Però admetem-ho aquí com un concepte teòric ambigu que es refereix, amb caràcter general, a la vitalitat de l'entorn sociocultural i a la varietat d'oportunitats per a la recerca d'un sentit de la vida i de la felicitat.

Al mateix temps, una motivació central del viatge turístic és veure, entrar en contacte i aprendre una mica de la construcció sociocultural de la destinació (Ritchie i Crouch, 2003).

La relació entre ambdues dimensions, la qualitat de vida dels residents i la curiositat dels turistes, està al centre de la visió sociocultural de la sostenibilitat del sistema turístic.

La visió sociocultural impregna, com les altres, tot el cicle de l'activitat turística i, per tant, incumbeix a tots els agents implicats en la mateixa i, en conseqüència, tant els turistes com les poblacions receptores.

Fins on el turista viu una experiència cultural autèntica? Fins on l'activitat turística influeix en la societat receptora i la seva cultura? Per ser sostenible, una estratègia de desenvolupament turístic ha de tenir en compte aquests impactes socioculturals que poden ser “temporals o permanents, positius o negatius, menors o substancials i solen ser majors com més gran sigui la distància cultural entre la cultura receptora i la cultura visitant” (Ritchie i Crouch, 2003), i molt particularment en destinacions on el turisme representa una indústria bàsica que predomina notablement sobre les altres. Hi ha autors que parlen d'una veritable neocolonització a través de l'efecte demostració exercit pel turisme i les relacions jeràrquiques que s'estableixen.

4.3.1. L'atractivitat sociocultural

Recíprocament, des del punt de vista del turista, a més a més dels atractius naturals, les característiques socials i culturals són crítiques per a la creació d'una destinació que la gent vulgui visitar, que ofereixi una experiència que no pot ser trobada en cap altre lloc.

Estat d'Israel

Ritchie i Crouch (2003) posen l'exemple de l'Estat d'Israel que, malgrat els conflictes i el clima bèl·lic, manté un atractiu basat en motivacions religioses i/o ideològiques que està molt per sobre del d'una destinació com Canadà, malgrat la seva estabilitat política

i la seva potència econòmica. Podríem preguntar-nos legítimament si justament a causa de la seva estabilitat i la seva riquesa a Canadà li interessa fomentar el creixement del turisme o, dit d'una altra manera, si aquest objectiu està entre les seves metes.

Ritchie i Crouch conclouen que sense deixar de banda que el benestar dels residents, la rendibilitat econòmica i la sostenibilitat ambiental s'han de tenir, també, en consideració, les fortaleces socioculturals d'una destinació són determinants de la seva competitivitat.

4.3.2. El cicle adaptatiu de Farrell i Twining-Ward (2004)

Les dinàmiques i els comportaments dels sistemes socials també poden ser estudiats utilitzant el cicle adaptatiu de Farrell i Twining-Ward (2004), que ja hem vist.

Els autors expliquen que els sistemes socials permeten als humans moure's entre sistemes, crear cultures, estendre el seu abast i desenvolupar pràctiques i codis a través dels quals interactuar amb altres grups socials o també, en altres casos, aïllar-se d'altres sistemes (Westley *et al.*, 2002). Això podria explicar la barrera aparent del món desenvolupat davant l'enteniment ampli del significat dels sistemes naturals, la pobresa o el sofriment a altres llocs.

Aquest aïllament és una contra-força de la sostenibilitat i és de considerable significació pel turisme de diferents maneres, incloent una possible i no reconeguda barrera entre hostes i visitants o entre investigadors i l'entorn biofísic (Farrell i Twining-Ward, 2004).

Lectura recomanada

F. Westley *et al.* (2002). "Why Systems of People and Nature are not Just Social and Ecological Systems". En: Gunderson, Lance y Holling, C. S. (Eds.), *Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems* (pp.103-120). Washington DC: Island Press.

4.3.3. La (ambigua) noció de benestar. Recursos versus commons

El concepte de benestar, com la de qualitat de vida, és ambigua i relativa, i depèn de cada entorn cultural, del moment, de l'edat, del context i del límit de cada persona. Malgrat això existeix, entre els científics socials, un cert consens entorn d'una sèrie d'indicadors de benestar (com per exemple, els que estableix la PNUD-Programa de les Nacions Unides pel Desenvolupament en el seu Report Anual).

No se'ns escapa que la llista d'indicadors de benestar de les Nacions Unides, en la qual predominen els valors econòmicament quantificables al costat de les accions administratives i de govern, respon bàsicament als valors de la societat de consum i a una concepció economicista i institucionalista del món, que es correspon amb l'etapa del desenvolupisme.

Coincidim amb Ritchie i Crouch (2003) quan sostenen que aquests indicadors constitueixen una motivació primària per a la competència, ja que en un planeta de recursos finits i controlats, no és sorprenent que individus i grups d'individus intentin organitzar-se per assegurar el control dels recursos necessaris pel seu benestar. Ja des de mitjans del segle XX, veus procedents de diversos àmbits han qüestionat aquest punt de vista. És el que anteriorment hem anomenat postdesenvolupisme.

Recursos versus Commons

En sintonia amb el paradigma de la sostenibilitat, els autors del postdesenvolupament qüestionen dues nocions històricament recents i necessàriament economicistes: la noció de "recurs" i la noció d'"escassetat", a les quals oposen una reflexió sobre el procomú (*Commons*).

Històricament els comunals (o procomú) eren aquells espais o béns (com, per exemple, pastures, muntanyes, llenya, refugi, aigua...) que, tal i com el seu nom bé ho indica, pertanyien a una comunitat i sobre els quals els seus membres tenien diferents drets segons una regulació que la pròpia comunitat es donava de manera autònoma, però la utilització dels quals sempre estava encaminada a la subsistència i mai a l'obtenció d'un benefici econòmic. Segons Illich (2008 [1984]), la mesura en la qual el nostre món s'ha tornat inhabitable és una conseqüència manifesta de la destrucció dels comunals, que defineix com "la inversa d'un recurs econòmic". La destrucció del concepte de procomú va transformar, primer, a la naturalesa i, després, a les persones en recursos, i amb això va institucionalitzar l'escassetat, un concepte, fins llavors, inexistent.

A l'actualitat, ja està més que generalitzada la consciència de la feble relació entre paràmetres econòmics com el PIB, ja sigui global o per càpita, el creixement o els ingressos en dòlars nord-americans per dia que manipulen els governs i les institucions internacionals amb el benestar de les poblacions, ni tan sols en termes merament econòmics.

Reflexió

Volem esmentar, aquí, el parany que suposa la valoració de la pobresa en termes d'ingressos monetaris, considerats de manera absoluta i amb independència del context de vida de les persones i comunitats. La pregunta és molt simple: Qui és més pobre: un indígena vivint a una comunitat camperola i que no té cap ingrés monetari o un immigrant a una gran ciutat que obté 10 dòlars al dia? I què succeeix quan a l'indígena sense ingressos monetaris se li monetaritza la vida per l'aparició d'una activitat econòmica, ja sigui el turisme o una altra?

Tant és així que mentre els pensadors del postdesenvolupament indaguen en el "bon viure" i la "bona vida" (*l'eudaimonia* dels grecs), coincidint amb l'enunciat declivi de l'Estat del Benestar, les mateixes institucions internacionals estan donant un gir als seus estàndards de benestar... probablement per intentar trobar i transmetre raons de satisfacció allí on, en realitat, ja no n'hi ha.

Lectures complementàries

ONU-PNUD/Bolívia i M. Figueroa Cárdenas (2012). "El Vivir Bien: una aproximación a partir del bienestar subjetivo y el desarrollo humano",. PNUD, Area de reducció de pobresa, ODM i desenvolupament humà, *Revista Humanum* (13 de novembre).

ONU-PNUD/Xile (2012). "Bienestar subjetivo: el desafío de repensar el desarrollo".

A. Jiménez Molina i S. Pérez Tello (2012). "Informe sobre la 'felicidad': El bienestar en tiempos de malestar". *Centro de Investigación Periodística* (CIPER), Chile, Opinión (24-08-2012). Aquest text constitueix una crítica a l'informe ONU-PNUD/Xile.

Lectures complementàries

I. Illich (2008 [1984]). "El arte de habitar". A: *El espejo del pasado. Obras reunidas* (Vol. 2). Fondo de Cultura Económica USA.

4.3.4. La visió política, un quart pilar?

Tal i com hem dit anteriorment, la visió, des del paradigma de la sostenibilitat, implica que les **destinacions no es concebin solament com a simples productes sinó com a comunitats d'acollida** mobilitzant aquells aspectes essencials que constitueixen la vida en comunitat, la seva visió i les seves metes.

Kotler *et Al.* (1993) suggereixen un procés estratègic de cinc punts per a l'establiment d'un marc de definició de propostes que minimitzen impactes socials i culturals adversos respecte de les metes fixades per una comunitat (com a alienació d'alguns segments de població, trivialització de la cultura i desintegració d'una manera de viure, crim o prostitució). Aquest procés inclou:

- Auditoria del lloc, que descriu com és i com es veu a si mateixa una comunitat i quines són les seves fortaleses i febleses, amenaces i oportunitats.
- Visió i metes del que els residents volen que la comunitat sigui.
- Formulació de les estratègies, d'una manera més àmplia possible, per tal d'aconseguir aquestes metes.
- Pla d'accions específiques per a portar a terme aquestes estratègies.
- Implementació i control.

Segons aquest esquema, l'èxit d'una destinació depèn de l'obtenció de les metes que s'havia proposat aconseguir. Aquestes metes poden no ser, solament, l'obtenció de beneficis econòmics i l'augment de la prosperitat econòmica a través del turisme. L'estratègia de desenvolupament d'una destinació turística és un subcomponent d'un procés global de construcció del desenvolupament social i econòmic d'una comunitat, per la qual cosa, d'una banda, les preguntes i respostes que es plantegin correspondran a uns contextos més amplis que l'estrictament turístic i, d'altra banda, no s'aconseguiran les metes si els plans sectorials no estan en harmonia (Ritchie i Crouch, 2003).

No deixem de reconèixer el rol dels governs a l'hora d'afavorir i promoure la sostenibilitat en un sector com és el turístic, molt fragmentat i en el que la major part dels efectes negatius són causats pel sector privat i els propis turistes, a través de la coordinació de les accions individuals de moltes empreses o agents petits, la gestió d'assumptes de responsabilitat pública relacionats amb l'activitat turística (aire, aigua, patrimoni natural i cultural, qualitat de vida), la disponibilitat d'instruments, recursos i institucions que es poden utilitzar per promoure conductes sostenibles, difondre, reglamentar, oferir incentius econòmics, (ONU-PNUMA/OMT, 2006) i la seva potencialitat per afavorir l'acceptabilitat dels projectes o solucions (Brown i Essex, 1997, i Ritchie, 1999). **De fet, aquests autors consideren la política (que entenen com a acció de govern) un quart pilar de la sostenibilitat.** Segons afirmen Ritchie i Crouch (2003):

“El desafiament que afronten la política i els polítics és establir metes que reflecteixin els valors i les ambicions dels agents presents a la destinació i, en funció d'ells, promoure un marc d'actuació que suporti l'abast d'aquestes metes, on tots els agents actuaran per aconseguir-les. Per tant, l'èxit d'una destinació és una responsabilitat de cadascú”.

No obstant això i segons la nostra opinió, la visió política és un component essencial de la sostenibilitat sociocultural que va més enllà (o més ençà segons es miri) de la política partidista i de l'acció de govern, ja que constitueix la base de les accions quotidianes de cadascun dels agents socials. Present a l'acord, la negociació i el consens entre les parts amb interessos divergents per a la definició de les actuacions de la vida en comú, és una actitud, una manera d'actuar en democràcia i, per això, no constitueix, segons el nostre criteri, un pilar apart sinó que forma part essencial de la visió sociocultural.

Per altra banda, no hem d'oblidar que Lash i Urry (1998 [1994]) i Rist (2002) entre d'altres, han fet una advertència sobre la construcció del discurs de la sostenibilitat i el medi ambient com “un tot que és impossible d'analitzar sense tenir en compte la seva construcció cultural i, per tant, la seva relació amb el discurs dominant” (Morales, 2011).

Si ens referim en canvi a la política partidista, Ritchie i Crouch (2003) sostenen que, en democràcia representativa, el procés polític de base popular tendeix a assegurar que les actuacions a tots els àmbits tinguin en compte les dimensions socials, econòmiques i ambientals, mentre que, en els règims totalitaris, això no és tan evident ja que les elits governants no depenen de la seva base electoral. En aquest moment, no estem tan segurs que això sigui exactament així a les democràcies occidentals, ja que les contínues manifestacions que atreuen l'atenció sobre la insostenibilitat ambiental, social i/o econòmica de les polítiques globalitzadores neoliberals així ho suggereix. Però aquest és un altre debat.

4.3.5. Pau, comerç i desenvolupament, amistats perilloses?

La dimensió política i l'estabilitat d'una destinació són claus pel sector turístic. L'estabilitat europea posterior a la Segona Guerra Mundial va ser essencial pel creixement del turisme des dels anys cinquanta i, al contrari, la inestabilitat política i el conflicte als països africans, Turquia, Líban o Israel han suposat un gran obstacle per l'activitat turística.

A nivell macro, l'aparició i la consolidació de les nacions-estat a partir dels processos de descolonització, construïdes sobre l'hegemonia econòmica i el model cultural d'Estats Units i amb les seves noves institucions polítiques que substitueixen els antics règims han afavorit el turisme, tant des del punt de vista de l'atractivitat de les destinacions com de la seva accessibilitat (Ritchie i Crouch, 2003).

Encara que normalment les destinacions competeixen per raons econòmiques, els objectius de la competitivitat poden ser molt amplis: mostrar un país com un bon lloc per viure, treballar, invertir i fer negocis; augmentar l'orgull nacional per raons polítiques; ajudar a preservar recursos ecològics i cultures; promoure la pau (D'Amore, 1998).

Ens movem, aquí, en la tradició de les tesis liberals de Montesquieu, Smith, Hume, Condorcet i d'altres, del *doux commerce* com a antídote contra la guerra. És la *Pax oeconomica*, fundada sobre la idea que l'estat natural de l'home és la guerra (Hobbes), i que el Leviathan és el poder que garanteix la "pau domèstica" mentre que a través del desenvolupament, del mercat i la competència alimenta la guerra contra el medi ambient i el procomú.

Reflexió

El debat està obert. Al 1980, en el seu discurs d'inauguració de la primera reunió de l'*Asian Peace Research Association* a Yokohama, Ivan Illich fa una crida a separar "pau" de "comerç" i "desenvolupament" i alerta sobre els riscos socials d'identificar els uns amb els altres. La pau és, per Illich, la condició perquè cada cultura prosperi a la seva pròpia i incomparable manera, una atmosfera que caracteritza un lloc únic, habitat, viscut, mentre que la guerra tendeix a igualar a totes les cultures. Per tant, la pau no pot ser "exportada". Finalment, en ser una construcció cultural, la pau té un significat diferent a cada època i a cada àrea cultural i, mentre que els governs es preocupen per "el manteniment de la pau" el que vol la gent és "que la deixin en pau". De quina manera, en quin grau i sota quines condicions contribueix (si contribueix) el turisme a aquest objectiu? Podríem preguntar-nos, seguint a Illich, sobre les conseqüències de l'extensió dels models turístics industrials i estandarditzats i la seva sostenibilitat en relació a la pau, tant als països centrals com, més particularment, als països perifèrics.

4.3.6. La urbanització totalitzant

La ciutat constitueix el més efectiu i poderós nivell d'organització política i d'avantatge competitiu, gràcies a la seves enormes concentracions de població i a la seva capacitat de controlar i explotar els recursos de l'entorn (Ritchie i Crouch, 2003).

Actualment, assistim a l'emergència de "ciutats globals" (Sassen, 1991) que són veritables líders econòmics, socials i culturals, pols d'atracció de població local i internacional, de poder econòmic, de centralitat cultural. El procés d'urbanització accelerat i global és estructural al sistema econòmic dominant: és la resultant necessària de la confluència d'aspectes com la industrialització del camp i les activitats agràries, la necessitat d'expansió dels mercats en quantitat i en intensitat i l'afavoriment de les activitats que contribueixen més àmpliament al PBI com la construcció, obres públiques, transports, etc.

Però en la SIC ja no parlem de metròpolis aïllades, ni molt menys enfrontades militarment com succeïa a l'edat antiga. La sociòloga Saskia Sassen en el seu llibre *The Global City: New York, London, Tòquio* (1991) ha definit un canvi qualitatiu pel qual aquests meganuclis urbans conformen conceptualment

una única ciutat global en xarxa, en la qual els capitals, la informació, les idees i les persones que els porten, circulen lliurement com si es tractés d'una única ciutat en la qual resideix el poder econòmic, polític i cultural.

Tal i com assenyalen Ritchie i Crouch, des del punt de vista del turisme moltes d'aquestes megaciutats (a l'igual que d'altres de segon nivell) s'han convertit en destinacions turístiques de primer ordre per si mateixes, pel seu atractiu i la seva personalitat. El poder econòmic que en elles es concentra i la seva capacitat per gestionar i posar al mercat el seu atractiu de manera integrada i controlada, els ha suposat un avantatge competitiu davant de d'altres destinacions més disperses. Però què succeeix amb els seus habitants?

Recordem, sobre aquest tema, les cinc etapes del "Irridex", l'índex d'irritabilitat de Doxey (1975, 1976) elaborat a partir dels seus estudis sobre l'illa de Barbados i l'àrea de les cataractes del Niàgara: a) eufòria; b) apatia; c) molèsties; d) antagonisme; i) acceptació.

4.3.7. Walkability

Walkability ("caminabilitat") és la capacitat d'un lloc de vida de ser recorregut a peu. És una facultat que depèn de l'existència i la qualitat dels camins pels vianants, de les condicions de la circulació, dels patrons d'ús del sòl, de la seguretat i de l'accessibilitat.

En el seu llibre *La humanització de l'espai urbà*, Jan Gehl (2006) posa l'accent en el fet, no sempre reconegut, que:

"Caminar exigeix un espai: és necessari poder caminar d'una manera raonablement lliure, sense ser atropellat, molestat i sense haver de maniobrar massa. El problema consisteix a definir el nivell de tolerància a les interferències oposades durant la marxa de manera que els espais siguin suficientment limitats i rics en experiències i, al mateix temps, bastant amplis perquè sigui possible caminar".

Pensem en Venècia. Pensem en certs carrerons del casc antic de Barcelona. La presència massiva de turistes, més enllà d'un cert límit, juga un rol important i bastant conflictiu no només per la quantitat de persones per metre quadrat sinó, sobretot, per la difícil coexistència de diferents velocitats, activitats i, fins i tot, indumentàries. Els turistes es detenen, fotografien, s'agrupen per rebre explicacions, porten maletes, motxilles, ombrel·les de platja, miren mapes, van amb el tors nu amb restes d'oli bronzejador a la pell, dubten. Els residents treballen, van amb pressa, s'han trencat una cama, tornen amb bosses del mercat, acompanyen a l'àvia a l'ambulatori i es desesperen. No parlem ja de la coexistència entre vianant i bicicleta quan l'espai per a la bicicleta s'ha guanyat a costa de l'espai del vianant i de la sobtada aparició d'un grup organitzat de turistes amb bicicleta!

Convivre amb el turisme

–El meu pare comença a fer-se gran, crec que se sent fràgil, com si li anessin a passar per damunt.

–Sempre viu al carrer Llibreteria?

–Sempre.

–És que li passen per damunt!

I és veritat! *Convivre amb el turisme* és un reportatge periodístic realitzat per Jordi Regàs i Mireia Pigrau (2013) i emès per 30 Minuts a Tv3/TVC, en el qual representants de l'administració sostenen que el 90% dels enquestats opina que el turisme és bo per a la ciutat. Però, ho és per als ciutadans? es pregunta Eduardo Chibás. Chibás (2013) és el realitzador de *Bye bye Barcelona*, un documental independent, filmat entre agost i desembre de 2013 i disponible gratuïtament a Internet, "que descriu la percepció d'uns ciutadans que veuen perdre el seu espai físic 'a favor' del turisme massiu". Soroll i brutícia, desaparició del comerç bàsic de proximitat, impossibilitat física de caminar pel carrer a una ciutat ja de per si mateixa bastant densa que allotja, en un any, als seus hotels un milió de visitants més que tots els habitants de la seva àrea metropolitana, privatització d'espais públics, pèrdua del reconeixement dels espais de la ciutat, augment dels preus, són alguns dels sentiments expressats al documental. Sense oblidar que, tal i com explica Santiago Teixidor, codirector del màster de Periodisme de Viatges de la UAB, la ciutat és la quarta destinació que més defrauda als turistes.

Figura 6. Barcelona, barri del Born, 2014

Font: Foto de l'autora.

4.3.8. Desenvolupament local i patrimoni

Desenvolupament local i patrimoni mundial, atreure als turistes o integrar als habitants? és el tema d'un col·loqui organitzat a Montréal en el marc del 82° congrés d'ACFAS-Association Francophone pour le Savoir (2014).

La llista dels prop de mil llocs del patrimoni mundial de la UNESCO constitueix un punt de referència pels operadors turístics i també per a les autoritats locals que la consideren una oportunitat de desenvolupament. Però el turisme també és considerat, en aquests llocs, “un mal necessari”. No obstant això tant el patrimoni com el turisme poden ser abordats com un procés de construcció social. Un dels assumptes clau d'aquest procés és la manera en la que es produeix la trobada entre turistes i residents o, d'una altra manera, com atreure els turistes preservant les condicions de vida dels habitants. Si la influència del turisme sembla evident a l'hora d'analitzar l'evolució de les infraestructures, l'ordenament i el disseny d'aquests espais, ho és menys en altres aspectes menys aparents però més profunds que caracteritzen la vida de la comunitat. Els organitzadors del col·loqui de referència ens interpel·len sobre en quina mesura els actors locals no s'anticipen a les expectatives dels turistes o a les que ells creuen que són les seves expectatives? Com conèixer aquestes expectatives i fins a quin punt cal tenir-les en compte? És possible combinar les expectatives i les necessitats del turisme als particularismes locals per evitar una uniformització que va en contra de la idea mateixa del patrimoni? La “dolça tirania de l'aire condicionat” (Paquot, 2001) acaba per destruir l'exotisme que anem a buscar.

“L'organització dels viatges respon, alhora, a la necessitat i a la incapacitat de viatjar. Té per objecte permetre al turista sortir de casa seva sense sortir dels seus hàbits, d'estalviar-li el malestar per excel·lència: l'elecció i la trobada amb l'estranger. [...] El turista vol el viatge però no vol pagar el seu preu, que és esforç d'imaginació, ruptura dels hàbits. Així, exonerant-lo de pagar aquest preu, l'organització l'exonera del viatge”.

B. Charbonneau, *Le jardin de Babylone* (2002 [1969]).

D'altra banda, si en alguns llocs es proposa als turistes estrangers participar en projectes de restauració i de posar en valor el patrimoni, es podrien imaginar solucions que permetessin una implicació més àmplia i més accessible dels turistes en la conservació i el desenvolupament local? La incorporació dels residents a la gestió dels indrets, abordada per l'UNESCO al 2011, ha adquirit una importància central. Aquesta pregunta atreu també la reflexió sobre la participació dels promotors d'activitats turístiques i dels propis turistes amb les seves expectatives i les seves necessitats en la gestió i la planificació de les destinacions, per conciliar activitat turística, desenvolupament local, qualitat de vida dels residents (que inclou un estil de vida) i respecte del patrimoni.

I arribem, així, al tema crucial de l'estandardització i la normalització, al difícil equilibri entre responsabilitat, control i confiança.

4.3.9. Normativa: de la protecció del consumidor a la paràlisi de l'acció i de la imaginació

La profusió normativa que acompanya el desenvolupament de les societats industrialitzades acaba, per hipertròfia, sent contraproductiva pel que fa a les (bones) intencions inicials de la seva sortida: garantir la seguretat jurídica, homologar les condicions de producció i ús de productes i serveis, protegir als usuaris i regular les condicions de desenvolupament de les activitats, entre elles el treball. A partir d'un cert llindar, la generació de normativa porta a un estadi de perversió caracteritzada pel seu creixement continu en progressió geomètrica que, per compulsiu, incontrolat i consumidor de recursos, hem denominat "bulímia" (Grünig, 2009). Quines són les conseqüències d'aquesta profusió bulímica? Resumim:

a) Més enllà d'un llindar, la profusió normativa contribueix, com a instrument d'obsolescència programada (Latouche, 2009 [2006]), a alimentar la roda del consum, l'irresponsable sistema de creixement il·limitat en un món finit i la "boja competència" (Granstedt, 2006) que atempten contra la sostenibilitat.

b) Més enllà d'un llindar, la profusió normativa contribueix a la hipertròfia del propi sistema ja que comporta utilitzar més gent i més recursos per fer normatives i vigilar el seu (no) compliment, fent consultoria, formació i certificació, per acreditar que fem bé les coses.

c) Les normes no haurien de constituir una pedagogia o un substitut del sentit comú. Què succeirà amb aquells aspectes sobre els que no legislem?

d) La profusió normativa contribueix a l'especialització i al monopoli de les activitats per les grans corporacions, deixant impossibilitats d'exercir el seu saber-fer a molts petits productors locals, freqüentment molt més sostenibles.

e) Més enllà d'un llindar, la profusió normativa contribueix a l'elitització dels productes i serveis per la repercussió dels costos indirectes (homologació, certificació, burocràcia).

En els paràgrafs anteriors hem analitzat la contraproductivitat de la hipernormativitat i les seves conseqüències als seus aspectes tècnics, jurídics i econòmics, però encara hi ha més. Ivan Illich (1974), inspirat pels escrits d'Harold Adams Innis i de Marshall McLuhan que van posar en evidència les repercussions simbòliques de la tecnologia, anomena contraproductivitat estructural a l'impacte psicològic sobre els individus dels signes i símbols engendrats per rituals socials generadors de mites que paralitzen l'experiència viscuda i que fan que:

“La condició humana es redueixi a la de l'home administrat, inclinat a favor d'una o altra institució hegemònica, transformant a no importa quin preu a persones autònomes en clients”.

I. Illich, *Medical Nemesis. The expropriation of Health* (1974).

f) Més enllà d'un llinar, la profusió normativa contribueix a minar l'autoestima i la responsabilitat dels individus, a posar en minva la dignitat del bon fer, a induir la delegació del propi criteri de selecció a normes difuses el contingut i conseqüències de les quals desconeixem, a donar per descomptat que necessitem ser controlats a cada pas sobreentenenent que no tindrem en compte tot bon fer sense prejudicis perquè el sistema competitiu ens porta inevitablement a això.

És la “premissa de la desconfiança”, que és cent per cent incompatible, per la seva naturalesa, amb la sostenibilitat social.

Ara bé, com podem sortir de la bulímia normativa?

Al seu petit manifest: “Podem sortir de la boja competència?”, Ingmar Granstedt (2006) descriu el gran parany de la recerca de la productivitat, costi el que costi, i la competència global “brutal i sense fi”, la “violència blanca” de l'economia competencial que constitueix per la seva pròpia essència una dinàmica indominable que tendeix a envair la totalitat del marc de convivència social. Granstedt proposa la recerca de:

“Un sistema econòmic modern, sí, però que afavoreixi els valors del respecte mutu, cooperació i reciprocitat, i una manera de vida més convivial. Un sistema econòmic modern, sí, però alliberant ciències i tècniques de la cega carrera a la potència i al consum en la que les societats i el planeta es fracturen i desfan”.

Activitat

Busca un exemple relacionat amb el turisme en el que la hipernormativitat tingui, segons el teu parer, efectes perversos. Explica-ho.

Si abandonem el paradigma economicista per desenvolupar-nos des de la visió del paradigma de la sostenibilitat, trobarem múltiples pistes que ens poden ajudar:

- Enfront de la delegació a la norma, **un canvi d'escala per reorganitzar el territori**, retornant la mirada a l'escala local, valorant el bon saber fer, el boca a boca, la relocalització, l'enfortiment de la confiança.
- Enfront de la normativa exògena i difusa, **enfortiment democràtic**, font, al seu torn i simultàniament, d'autonomia i responsabilitat.

- Enfront de la pedagogia de la norma, **formació i sentit comú**, per posar fre a la creixent “convencionalització” en honor de les (suposades o reals) exigències del mercat.
- Enfront de l'homologació i les auditories, **relegitimació social dels agents que participen en el procés de producció** a través de la seva participació a les diferents instàncies de la convivència social, treballant la certificació com un procés de generació de credibilitat que pressuposa la participació social solidària de tots els segments interessats a assegurar la qualitat del producte final i on productors, tècnics i consumidors s'integren per intentar buscar una expressió pública de la qualitat del treball que desenvolupen, que és el que s'ha donat a conèixer com **certificació participativa**.

4.3.10. L'esclat de l'espai-temps i la implosió de l'espècie humana

El canvi produït per la revolució industrial va generar un moviment del món rural a l'urbà i una urbanització dels costums, fenomen que no només es va manifestar a la producció de màquines i la construcció de fabuloses fàbriques sinó a la percepció, per part dels habitants de les ciutats, d'un nou esperit de progrés i una sensació de velocitat, higiene i vida moderna. És “l'home refinat” (Clair, 1988).

Activitat

Estant de vacances o de cap de setmana, digueu al moment adequat a l'empleat d'hostaleria o de restauració que us està atenent alguna cosa així com: “Tranquil/no es preocupi, no tinc pressa, estic de vacances”.

Observeu i preneu nota de les reaccions obtingudes i traieu les vostres conclusions.

“La totalitat de l'espai-temps està en joc i amb ella el subjecte”. Al seu llibre *Finis Terrae*, Bernard Charbonneau (2010 [1976]) analitza l'espai i el temps no en abstracte sinó des del punt de vista de l'experiència sensible de l'individu a partir de l'experiència del turista. Charbonneau descriu la contracció de l'espai com a font d'inquietud, angoixa i agressivitat, la urgència com a conseqüència d'un cert ambient catastrofista, però també com un instrument del poder de limitar la reflexió a favor de l'acció irreflexiva.

Bernard Charbonneau

Charbonneau (1910-1996) va ser un geògraf i historiador de professió, professor i pensador. Gran amic de Jacques Ellul (autor entre d'altres de *El bluff tecnològic*). Tots dos van tenir un rol molt actiu en els moviments de protecció de la costa d'Aquitània enfront dels grans projectes de desenvolupament turístic promoguts per l'estat francès als anys setanta. Gràcies a ells, avui en dia encara podem gaudir, en part, de les platges salvatges i de les dunes de les Landes.

Charbonneau analitza el fenomen del turisme com un capítol essencial del desenvolupament de la societat industrial a partir de la segona guerra mundial i ho defineix com una “forma d'explotació accelerada i sistemàtica de l'extensió i de la diversitat terrestre [...] destructora en tant i quan el seu motor

és la recerca i el consum d'espai"; motiu pel qual està condemnada a topiar amb uns límits que val la pena considerar a partir de la condició primera i necessària del reconeixement de la finitud de l'espai-temps terrestre perquè, en un fenomen de pura contraproductivitat, el turisme no "acabi per destruir la seva raó de ser".

"Si volem conservar reserves d'espai per no ofegar-nos, cal preservar-les de l'equipament, limitant-lo a aquell la utilitat del qual és evident. En primer lloc, restringir la proliferació de rutes [que absorbeixen del 60 al 90% dels recursos de les col·lectivitats locals] que ho fan esclatar en fragments més i més petits facilitant la penetració de l'automòbil, les masses i la pol·lució [...] però si volem salvar l'espai natural i obert, encara més que l'equipament, caldrà limitar l'organització que permet la seva explotació sistemàtica [...] i si encara ens obstinem a "explotar el jaciment turístic" privilegiar sempre el que sigui més petit, el menys permanent, l'existent, el lleuger, i el lent, ja que "com l'espai està lligat al temps, la velocitat l'anul·la mentre que la lentitud l'expandeix i multiplica les seves riqueses".

B. Charbonneau, *Finis Terrae* (2010 [1976]).

Una mica de lectura per a la reflexió i el plaer:

"La vista d'Ait Oum er-Rbia era extraordinària. [...] Es veien pertot arreu famílies assegudes a l'ombra [...] preparant el pícnic. [...] Malgrat les aigües turbulentes, la sensació de pau era intensa. Potser per motius de la bellesa del lloc o de la forma natural, sense sofisticació, de passar l'estona gaudint del plaer d'estar junts a un lloc d'una estranya bellesa. Aquesta procedia, en part, de l'absència de productes envasats. [...] No hi havia ni cadires ni taules ni para-sols amb logotips globals. Aquest lloc era una part preciosa del nostre planeta [...] sense torniquets, sense anuncis, sense música, no hi havia ni tan sols baranes de seguretat per evitar les caigudes."

Chris Stewart, *Els ametllers en flor* (2006).

Lectures complementàries

B. Charbonneau (2002 [1969]). *Le jardin de Babylone*. Paris: Éditions de l'Encyclopédie donis Nuisances.

B. Charbonneau (2010 [1976]). *Finis Terrae, La Bauche, À plus d'un titre* (publication posthume). Préface de Didier Laurencin.

4.3.11. Elogi de la lentitud

"Un moviment d'avituallament mundial qüestiona el culte a la velocitat. Per què tenim sempre tanta pressa? Com es guareix aquesta autèntica malaltia que és la nostra actitud davant el temps? És possible, i fins i tot desitjable, fer les coses amb més lentitud? Vivim a l'era de la velocitat. El món que ens envolta es mou amb més rapidesa del que mai ho havia fet. Ens esforcem per ser més eficients, per fer més coses per minut, per hora, cada dia. Des que la revolució industrial va fer avançar al món, el culte a la velocitat ens ha empès fins a un punt de ruptura. Vivim a l'extrem de l'extenuació i tant el cos com la ment ens recorden constantment que el ritme de la vida gira vertiginós, descontrolat. Aquesta obra rastreja la història de la nostra relació cada vegada més depenent del temps i aborda les conseqüències i la dificultat de viure en aquesta cultura accelerada que hem creat"

Presentació del llibre de Carl Honoré, *El elogio de la lentitud*, RBA Libros (2008).

El moviment al fet que es refereix Vaig honorar, sorgit a Itàlia a finals dels anys vuitanta, és el moviment *Slow*, amb les seves dues branques principals: *Slow Food* (en contraposició a *Fast food*), que basa la noció de qualitat en tres principis interconnectats: bo, net i just (*Good, Clean and Fair*), i *Città-Slow*. El moviment *Slow* està animat, segons s'autodefineix, per persones i comunitats curioses del temps recuperat, on l'home és protagonista del lent esdeveniment de les esta-

cions, respectuoses de la salut dels habitants, de la genuïnitat dels productes, de la bona cuina, de les tradicions artesanes, dels llocs acollidors i els paisatges no contaminats, del respecte pels ritus i les tradicions i de la joia d'una vida lenta i tranquil·la. La filosofia del moviment s'oposa a l'estandardització en la cultura i en la gastronomia. La xarxa permet als membres intercanviar experiències i també avaluar la traducció dels principis assumits a la vida quotidiana.

Activitat

Slow, filosofia o argument de màrqueting? De què depèn?

Debateu a l'aula el concepte en relació al turisme, preferiblement a partir d'algun cas que conegueu.

4.3.12. La reconceptualització del treball

Podríem fer un pas més. Arribats a aquest punt, és necessari abordar també el tema de la consideració del treball en la societat contemporània.

D'una banda, freqüentment identifiquem de manera exclusiva “treball” amb l'obtenció d'una ocupació assalariada dins d'una estructura empresarial. Les consideracions sobre la sostenibilitat econòmica del turisme de Ritchie i Crouch (2003), certes en un determinat context, però segons el nostre criteri incompletes, així ho demostren.

D'altra banda, podríem qüestionar quines coses són “treball” i quines coses no ho són des del punt de vista del seu interès social, encara que donin lloc de manera efectiva a un “lloc de treball” millor o pitjor remunerat. “Treballar per treballar, o treballar per guanyar-se la vida que ve a ser el mateix” (Laurencin, in Charbonneau, 2010), exclou totalment la consideració del sentit de l'activitat que s'exerceix.

I a l'altra cara de la moneda, la contrapartida d'aquesta “ideologia del treball” industrial sorgeix la industrialització de l'oci com a condició necessària per a l'home per recuperar-se i poder resistir.

Activitat

Diàriament estem veient com projectes insensats són justificats amb la coartada que “almenys són llocs de treball”. De debò ho són? Per què? Busqueu exemples i analitzeu-los a l'aula.

4.3.13. Turisme ètic, turisme responsable

Tots els aspectes anteriorment citats i molts d'altres fan que:

“[al]tres prismes, altres visions diferents, estan acaparant l'interès de molts professionals i estudiosos [...] davant la necessitat de plantejar models alternatius al creixement turístic convencional de tipus massiu, immobiliari-residencial, de grans complexos *ressorts* i de gran caràcter especulatiu i desenvolupista. Aquestes noves òptiques estan integrant-se al concepte paraigua de ‘turisme responsable’, associat, al mateix temps, a d’altres denominacions i formes de fer i entendre el turisme, com el turisme solidari, el turisme ètic, l’ecoturisme, el turisme ètnic, el turisme intercultural, el turisme comunitari (*Community-Based Tourism*) o el turisme com a instrument de lluita contra la pobresa (*ProPoor Tourism*)”.

Rivera i Rodríguez, *Turismo responsable, sostenibilidad y desarrollo local comunitario* (2012).

Ritchie i Crouch (2003) subratllen que “un àrea grisa s'estén entre el turisme sostenible i el turisme ètic [i responsable]”. Swarbrooke examina aquest tema a la seva obra de referència (Swarbrooke, 1999), i també Ryan (2002), que revisa el Codi Ètic Mundial del Turisme (OMT, 1999b) amb la intenció d'analitzar com afecta a “l'equitat, la gestió, el repartiment del poder i la sostenibilitat del Nou Turisme” (Ryan, 2002).

Lectures recomanades

Ch. Ryan (2000). “Equity, Management, Power Sharing and Sustainability – Issues of the ‘New Tourism’”. *Tourism Management* (23, pàg. 17-26).

J. Swarbrooke (1999). *Sustainable Tourism Management*. Wallingford, UK: CAB International.

La pròpia OMT va definir al 2009 el turisme responsable com “l'activitat turística que els turistes i els agents turístics realitzen amb respecte pels llocs d'acolliment des del punt de vista mediambiental, cultural, social i econòmic; que, al mateix temps, la comunitat receptora accepta i respecta i les autoritats públiques protegeixen i fomenten”, tot això d'acord amb els principis recollits al *Codi Ètic Mundial del Turisme*, aprovat deu anys abans, al 1999, per l'Assemblea General de l'OMT i reconegut expressament per l'Assemblea General de les Nacions Unides al 2001.

El *Codi Ètic Mundial pel Turisme* (OMT, 1999b) destaca el rol del turisme per a l'enteniment entre els pobles i la satisfacció individual i col·lectiva de les persones, especifica els drets dels turistes, dels residents, dels treballadors i dels empresaris del turisme. A més a més, en un punt certament controvertit, institueix, inspirant-se en la Declaració Universal de Drets Humans, un “dret al turisme” i un “dret a la llibertat de moviment dels turistes”.

Reflexió

Reflexiona: Segons el teu parer, pot equiparar-se el dret al turisme a altres drets instituits a la Declaració Universal dels Drets Humans? Per què?

Resum

La sostenibilitat d'una destinació està relacionada amb la prosperitat, el nivell de vida i la qualitat de vida dels seus habitants, definits en funció del punt de vista i les metes que ells mateixos s'hagin donat de manera explícita o implícita. Ha de ser enfocada com un balanç entre els tres pilars que conformen un sistema interdependent: l'ambiental, l'econòmic i el sociocultural, i des d'una perspectiva a llarg termini.

El degradat estat de la terra, dels seus recursos i ecosistemes i l'existència de desigualtats socials severes és indiscutible. Les comunitats, els governs i els científics confien reparar la situació a través d'una transició cap a la sostenibilitat. L'estudi científic de la sostenibilitat basat en un nou coneixement i comprensió dels sistemes complexos és crucial per a aquesta transició. En aquest marc, l'enteniment de la sostenibilitat ha canviat: ha passat de ser entesa com una meta estable que és possible aconseguir a través del concepte de la transició basada en múltiples escales espacials i temporals en un paisatge dinàmic de valors humans en evolució (Farrell i Twining-Ward, 2004). Es tracta d'un nou paradigma humà que suposa un canvi d'actituds i de valors i que hem anomenat el *paradigma de la sostenibilitat*.

Aquest nou paradigma, ens recorda Rist (2010) “està fundat sobre una aproximació dels ‘fets econòmics’ que tingui en compte no solament la diversitat de les ‘formes econòmiques’ sinó també de la relació que l'economia té amb l'ecologia” i, per tant, amb els éssers humans. Sobre els fracassos del desenvolupament i l'obcecació de les ciències i de les teories econòmiques dominants basades en la ficció de l'Homo oeconomicus, Rist (2007) fa una crida, seguint les teories de Polanyi, a reencaixar l'economia a la vida i a l'ecologia, tenint en compte l'home i el biòtop. “Impossible imaginar la vida social sense tenir en compte el seu biòtop i, contràriament, sacrilitzar o santuaritzar la naturalesa ignorant als que l'habiten” (Rist, 2007).

Aquest paradigma que consisteix, doncs, a sortir de la visió purament economicista de la maximització dels beneficis, ens porta a plantejar-nos la qüestió dels límits, límits que han de ser definits i aplicats amb intel·ligència, ja que en ocasions originen el volum dels impactes (a la quantitat de turistes, per exemple), de vegades a la intensitat d'un ús o activitat d'un territori i a d'altres, a la naturalesa mateixa d'una activitat que la fa essencialment insostenible, i tot això en relació, novament i no ho perdem mai de vista, als tres pilars de la sostenibilitat: l'ambiental, l'econòmic i el sociocultural.

S'obre aquí un camp d'estudi i recerca apassionant, transdisciplinari, integratiu i no lineal, capaç de treballar amb realitats de canvi dinàmic i en un context d'incertesa, una veritable **“reconceptualització del turisme”** (Farrell i Twining-Ward, 2004), sobre la qual només hem volgut pretendre, en aquest mòdul, obrir debats i plantejar algunes preguntes.

Bibliografia

AIEST (1991). *Actes del 41 Congrés de la International Association of Scientific Experts in Tourism*. Mahé (Seychelles).

Alzúa, A., Gerrikagoitia, J. K., Zurutuza, M., Roman, I. i Espinosa, N. (s.d.). *Regional Tourism Information System (SRiT): Improving Tourism Statistical Scenario in the Autonomous community of Euskadi*. CICTourGUNE-Centre for Cooperative Research in Tourism.

Amador Barahona, P. (2013). *Asistencia técnica para la incorporación del turismo rural en la estrategia de turismo sostenible de Honduras*. Secretaria de turisme i Institut hondureny de turisme.

Asch, D. i Wolfe, B. (2001). *New Economy-New Competition: the Rise of the Consumer?* Nova York: St Martin's Press/Palgrave.

Associació d'Estats del Carib (AEC) (1994). *Convenio para el Establecimiento de la Zona de Turismo Sostenible en el Caribe*.

Bauman, Z. (2010 [1998]). *La Globalización. Consecuencias humanas*. Buenos Aires: Fons de Cultura Econòmica.

Blàzquez, M. (2005). "El territorialisme i l'ecologisme enfront del turisme. [El cas de les Illes Balears]". *Scripta Nova, Revista electrònica de geografia i ciències socials* (Vol. IX, N° 194 (24), 1 d'agost). Barcelona: Universitat de Barcelona.

Blàzquez, M.; Murray, I. i Garau, J. (2002). *El tercer boom. Indicadors de sostenibilitat del turisme de les Illes Balears 1989-1999*. Palma: Ed. Lleonard Muntaner i CITTIB.

Blázquez Sánchez, J. (2012). "Impactes, riscos i limitacions dels models turístics convencionals: Nivell macro socioeconòmic, Nivell micro socioeconòmic, mediambiental i socio-cultural". A: Rivera Mateos, M., Rodríguez García, L. (2012) *Turismo responsable, sostenibilidad y desarrollo local comunitario*. Càtedra Intercultural, Universitat de Còrdova, AECIT, AACID i Unió Europea (POCTEFEX-BIOECONOMY).

Bolwell, D. i Weinz, W. (2009). *Reducir la pobreza a través del turismo, Documento de trabajo del Programa de actividades sectoriales*. Ginebra: OIT.

Bramwell, B., Henry, I., Jackson, G., Goitía Prat, A., Richards, G. i Van der Straaten, J. (eds.) (1996). *Sustainable Tourism Management: Principles and Practice*. Tilburg: Tilburg University Press.

Brown, G. i Essex, S. (1997). "Sustainable Tourism Management: Lessons from The Edge of Austràlia". *Journal of Sustainable Development* (5, pàg. 294-305).

Buades, J. (2011). "Turismo fiscalidad y sostenibilidad: el laboratorio balear". En: J. Buades (2011). *El Turismo en el inicio del milenio. Una lectura crítica a tres voces*.

Buckley, R. (2012). "Sustainable Tourism: Reserch and Reality". *Annals of Tourism Research* (Vol. 39, N° 2, pàg. 528-546).

Butler, R. W. (1991). "Tourism, Environment and Sustainable Development". *Environmental Conservation* (Vol. 18, N° 3, pàg. 201-209).

Butler, R. W. (1996). "The Concept of Carrying Capacity for Tourism Destinations, Dead or Merely Burried?". *Progress in Tourism and Hospitality Research* (Vol. 2, N° 2/3, pàg. 283-293).

Butler, R. W. (1999). "Sustainable Tourism: A State of the Art Review". *Tourism Geographies* (Vol. 1, N° 1, pp 7-25).

Butler, R. W. i Walbrook, L. (1991). "A New Planning Tool: The Tourism Opportunity Spectrum". *The Journal of Tourism Studies* (Vol. 2, N° 1, pàg. 2-14).

Cardoso Jiménez, C. (s.d.). *Turisme Sostenible, una revisió conceptual*. Mèxic: UAEMex.

Casanova García, A. (2004). "Claves del turismo consciente y responsable. Curso de hostelería y medio ambiente de la Dirección General de Desarrollo sostenible de la Xunta de Galicia". Sanxenxo, 1, 2 i 3 de desembre de 2004.

Chibás, I. (2013). *Bye bye Barcelona*. Producció independent.

Clark, R. N. i Stankey, G. H. (1979). *The Recreation Opportunity Spectrum: A Framework for Planning, Management and Research*. US Department of Agriculture and Forest Service, Pacific Northwest Forest and Range Experiment Station, General Technical Report, PNW-98, Washington DC, US Department of agriculture and Forest Service.

Clair, J. (1988). *Xarxa October, Black October, The 1920, Age of the Metropolis*. Montréal: Museum of Fini Arts.

Clarke, R. i Timberlake, L. (1982). "Stockholm Plus Tinges – Promises, Promises? The Decade Since the 1972 UN". Environment Conference. London: Earthscan.

CMTS-Conferència Mundial del Turisme Sostenible (1995). *Carta de Lanzarote*.

Cócola Gant, A. (2011). "El Barri Gòtic de Barcelona. De símbol nacional a parc temàtic". *Scripta Nova, Revista electrònica de geografia i ciències socials* (Vol XV, N° 371, 10 d'agost). Barcelona: Universitat de Barcelona.

Cócola Gant, A. (2011). *El Barri Gòtic de Barcelona. Planificació del passat i imatge de marca*. Madrid: Ed. Arboç.

Conferència Europea sobre Ciutats Sostenibles (1994). *Carta de las ciudades europeas hacia la sostenibilidad (Carta de Aalborg)*. Aalborg, Dinamarca.

Corts Cueto, J. R. (2008). "Las tasas y los tributos ambientales en Colombia". Fòrum virtual de comptabilitat ambiental i social, Facultat d'Economia, Universitat de Buenos Aires.

Charbonneau, B. (2002 [1969]). *Le jardin de Babylone*. Paris: Éditions de l'Encyclopédie donis Nuisances.

Charbonneau, B. (2010 [1976]). *Finis Terrae, La Bauche, À plus d'un titre* (publication post-hume). Préface de Didier Laurencin.

D'Amore Louis J. (1988). "Tourism-The World's Peace Industry". *Business Quarterly* (Vol. 52, N° 3, pàg. 78-81).

D'Aranzábal, I., Schmitz, M. F. i Pineda, F. (2009). "Integrating Landscape Analysis and Planning: A Multi-Scale Approach for oriented Management of Tourist Recreation". *Environmental management* (Vol. 44, N° 5, pàg. 938-951).

Demanget, M. i Dumoulin, D. (2010). "Étudier le tourisme: vers de nouveaux horizons". *Cahiers donis Amériques Llatins. Tourisme patrimonial et sociétés locales* (N° 65, pàg. 19-50). Institut donis Hautes Études de l'Amérique Latine, Paris, Centre de Recherche et de documentation sud els Amériques.

Doxey, G. V. (1975). "A Causation Theory of Visitor-Resident Irritants: Methodology and Research Inferences, Proceedings of the Travel Research Association". 6th Annual Conference, Sant Diego, Califòrnia, USA.

Doxey, G. V. (1976). "When enough's enough: the natives are restless in Old Niagara". *Heritage Canada* (Vol. 2, N° 2, pàg. 26-27).

Duffy, R. (2002). *A trip too far*. UK: Earthscan.

ECOTRANS-Espanya (1995). *Manual para la mejora de la calidad ambiental en los municipios turísticos*.

Epa-United States Environment Protection Agency (s.d.). *Resilience Analysis*.

EUROPARC Federation (2007 [1999]). *Carta Europea del turismo sostenible en espais naturals protegits* (CMTS).

Farrell, B. H. i Twining-Ward, L. (2004). "Reconceptualizing Tourism". *Annals of Tourism Research* (Vol. 31, N° 2, pàg. 274-295).

Folke, C., Carpenter, S., Elmqvist, T., Gunderson, L., Holling C. S. and Walkeret, B. (2002). "Resilience and Sustainable Development: Building Adaptive Capacity in a World of Transformations". *Ambio* (Vol. 31 N° 5, p. 437). Royal Swedish Academy of Sciences 2002.

Folke, C., Colding, J. i Berkes, F. (2002b). "Building resilience for adaptive capacity in social-ecological systems". A: Berkes, F., Colding, J. i Folke, C. (eds.), *Navigating Social-Ecolo-*

gical Systems: Building Resilience for Complexity and Change. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Gallopin, G. (2002). "Planning for Resilience: Scenarios, Surprises and Branch Points". A: Gunderson, L. i Holling, C. S. (Ids.), *Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems* (pàg. 361-394). Washington DC: Island Press. Citat a Farrell i Twinning Ward (2004).

Gascón Gutiérrez, J. (2012). "¿Reducir creciendo? La estrategia del sector aéreo para mitigar su papel en el cambio climático visto desde la soberanía alimentaria". *Actes del Congrés Internacional "América Latina: La autonomía de una región"*, organitzat pel Consell Espanyol d'Estudis Iberoamericans (CEEIB) i la Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia de la Universitat Complutense de Madrid (UCM).

GECP (2001). "Earth Science System: an Integrated Approach". *Environment* (43[8], pàg. 21-27).

Gehl, J. (2006). *La humanización del espacio urbano. La vida social entre los edificios*. Barcelona: Reverté.

Georgescu-Roegen, N. (1995 [1979]). *La décroissance. Entropie, écologie, économie*. Paris: Sang de la Terre.

German Advisory Council on Global Change (WBGU) (1996). *World in Transition: The Research Challenge. Annual Report*. Berlin: Springer.

GLOBE'90 (1990). *An Action Strategy for Sustainable Tourism Development*. Tourism Stream, Action Strategy Committee, Globe'90, Vancouver, British Columbia, Canada.

Gold, J. R. i Ward, S. V. (eds.) (1994). *Place Promotion: the Use of Publicity and Marketing to sell Towns and Regions*. Chichester UK: John Wiley & Sons.

Gossart, C. (2010). "Cuando las tecnologías verdes empujan al consumo. El descubrimiento del 'efecto rebote'". *Le Monde Diplomatique en espanyol* (Nº 178, pàg. 20-21).

Gössling, S. (2002). "Global environmental consequences of tourism". *Global Environmental Change* (Vol. 12, Nº 4, pàg.283-302).

Granstedt, I. (2006). *Peut-on sortir de la folle concurrence? Manifeste à l'intention de ceux qui en ont assez!*

Grünig Iribarren, S. (2009). *¿Podemos salir de la bulimia normativa? (Parafraseando a Ingmar Granstedt)*. Actas del IV Congreso de Arquitectos de España. Valencia: Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España.

Gunderson, L. i Holling, C. S. (eds.) (2002). *Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems*. Washington DC: Island Press.

Gunderson, L. i Pritchard, I. (eds.) (2002). *Resilience and the Behaviour of Large Scale Systems*. Washington D. de C.: Island Press.

Holling, C. S. (1973). "Resilience and Stability of Ecological Systems". *Annual Review of Ecology and Systematics* (4, pàg. 1-23).

Holling, C. S. (1986). "The Resilience of Terrestrial Ecosystems: Local Surprise and Global Change". In: W. Clark i R. Munn (eds.), *Sustainable Development of the Biosphere* (pàg. 292-317). Cambridge: Cambridge University Press.

Honey, M. (1999). *Ecotourism and Sustainable Development. Who owns paradise?* London: IslandPress.

Hopkins, R. (2008). *The Transition Handbook: From Oil Dependency to Local Resilience (Transition Guides)*. Cambridge: Green Books.

Hunt, Sh. D. (2000). *A General Theory of Competition*. Thousand Oaks, Califòrnia: Sage Publications.

Hunter-Jones, Ph. (1997). "Sustainable Tourism". In: Jafar Jafari (ed.), *Annals of Tourism Research* (Vol.24, Nº 2, pàg. 477-478).

IGBP (2001). "Global Change and the Earth System: A Planet Under Pressure". *IGBP Science* (Nº 4).

Illich, I. (1973). *Tools for Conviviality*. New York: Harper & Row. Londres, Marion Boyards.

Illich, I. (1974). *Medical Nemesis. The expropriation of Health*. Londres: Calder & Boyars.

Illich, I. (2008 [1984]). "El arte de habitar". A: *El espejo del pasado. Obras reunidas* (Vol. 2). Fondo de Cultura Económica USA.

Illich, I. i Cayley, D. (1996 [1992]). *Entretiens avec Ivan Illich*. Québec: Bellarmin; traduït de l'anglès per Paule Noyart. Primera publicació: **Cayley, D.** (1992). *Ivan Illich in conversation*. Ontario: House of Anansi Press.

Illich, I. i Cayley, D. (2007). *La corruption du meilleur engendri le pire* (traduït de l'anglès per Daniel De Ruycker et Jean Robert). Arles: Actes Sud. Primera publicació: (2005). *The Rivers North of the Future: the Testament of Ivan Illich as Told to David Cayley* (foreword by Charles Taylor). Toronto: House of Anansi Press.

IMD (1995). *The World Competitiveness Report*. Lausana: World Economic Forum and IMD International.

INE (2000). *Medioambiente y turismo*. Mèxic: INE.

Inskip, I. (1991). *Tourism Planning, An Integrated and Sustainable Development Approach*. New York: Van Nostrand Reinhold.

Ivars Baidal, J. (2001). *Planificación y gestión del desarrollo turístico sostenible: propuesta para la creación de un sistema de indicadores*. Alacant: Institut Universitari de Geografia de la Universitat d'Alacant, Espanya.

Jiménez Molina, A. i Pérez Tello, S. (2012). "Informe sobre la 'felicidad': El bienestar en tiempos de malestar". *Centro de Investigación Periodística* (CIPER), Chile, Opinión (24-08-2012).

Jonas, H. (1995 [1979]). *El Principio de Responsabilidad: ensayo de una ética para la civilización tecnológica*. Barcelona: Herder.

Kates, R. W. (2002). "One Road to Johannesburg". *Environnement* (Vol. 44, Nº 4, s.p.).

Kates, R. W. i Clark, W. C. (1996). "Environmental Surprise: Expecting the Unexpected". *Environment* (Vol. 38, Nº 2, pàg. 6-11 i 28-34).

Kates, R. W.; Clark, W. C.; Corell, R.; Hall, J. M.; Jaeger, C. C.; Lowe, I.; McCarthy, J. J.; Schellnhuber, H. J.; Bolin, B.; Dickson, N. M.; Faucheux, S.; Gallopin, G. C.; Grübler, A.; Huntley, B.; Jäger, J.; Jodha, N. S.; Kasperson, R. I.; Mabogunje, A.; Matson, P.; Mooney, H.; Moore, B. III; O'Riordan, T.; Svedin, O. (2001). "Sustainability Science". *Science* (292, 27 d'abril, pàg. 641-642).

Kotler, Ph., Haider, D. H. i Rein, I. (1993). *Marketing Plaus: Attracting Investment, Industry and Tourism to Cities, States, and Nations*. New York: Free Press.

Krugman, P. (1994). "Competitiveness: A dangerous Obsession". *Foreign Affairs* (Vol. 73, Nº 2, pàg. 28-44). Disponible traduït al castellà.

Krugman, P. (1996). "A Country is not a Company". *Harvard Business Review* (Vol 74, Nº 1, pàg. 40-51).

Lash, S. i Urry, J. (1998 [1994]). *Economías de signos y espacio. Sobre el capitalismo y la posorganización*. Buenos Aires: Amorrortu.

Latouche, S. (2009 [2006]). *La apuesta por el decrecimiento*. Barcelona: Icària.

Long, B. L. (2000). *International Environmental Issues and the OECD 1950-2000: An Historical Perspective*. Paris: Organization for Economic Cooperation and Development.

López-Ortega, J. (2003). "Ecotaxes: la reforma fiscal ecològica i social com a resposta a la globalització". *Papers de sostenibilitat* (Nº 1). Barcelona: EcoConcern.

Lubchenco, J. (1998). "Entering the Century of the Environment: A New Social Contract for Science". *Science* (Vol. 279, Nº 5.350, pàg. 491-497) (Abstract).

Mauss, M. (2009 [1925]). *Ensayo sobre el don: Forma y función del intercambio en las sociedades arcaicas*. Buenos Aires: Katz Editores.

McDonough, W. i Braungart, M. (2002). *Cradle to Cradle: Remaking the Way we Make Things*. New York: Random House.

Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. i Behrens III, W. W. (1972). *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York: Universe Books.

Ministeri d'Economia i Hisenda i Ministeri de Medi ambient (1999). *España: un turismo sostenible*.

Ministeri d'Indústria, Energia i Turisme (2012). *Plan Nacional e Integral de Turismo. (PNIT) 2012-2015*.

Ministeri de Medi ambient (MMA) (1999). *Estrategia española para la conservación y el uso sostenible de la diversidad biológica*. Madrid: Secretaria de Medi ambient, Direcció general de Conservació de la Naturalesa.

Ministeri de Medi ambient (MMA) (2003). *Sistema español de indicadores ambientales de turismo*. Madrid: Ministeri de Medi ambient, Direcció general de Qualitat i Avaluació Ambiental, Sèrie Monografies.

Morales Gaitán, S. B. (2011). "¿Investigación interdisciplinaria y 'sostenible'? Una lectura sobre el estado de la cuestión en la investigación en el turismo en América Latina y algunas reflexiones para su mejora". Ponència al Congrès de Recerca en Turisme de Mar del Plata, 1 d'octubre de 2011. Disponible també en el blog de l'autor.

Muñoz Flores, J. C. (2007). *Turismo y sostenibilidad en espacios naturales protegidos: la Carta Europea del Turismo Sostenible en la Zona Volcánica de la Garrotxa y el Plan de Desarrollo Sostenible en Cabo de Gata-Níjar*. Almeria. Universitat d'Almeria, Tesis Doctorals (Vol. 226).

Naredo, J. M. (1995). "Repensar la economía desde el medio ambiente". A: VVAA. *De la Economía a la ecología*. Madrid: Trotta. Fundació 1º de maig.

Naredo, J. M. (2000). *Economía, ecología y sostenibilidad en la sociedad actual* (editat en col·laboració amb F. Parra). Valladolid: Universitat d'Estiu de Castella i Lleó i Segle XXI Editors.

Naredo, J. M. (2006). *Raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas*. Madrid: Segle XXI d'Espanya Editors.

Nash, D. (1981). "Tourism as an Anthropological Subject [and Comments and Reply]". *Current Anthropology* (Vol. 22, No. 5, oct., pàg. 461-481). The University of Chicago Press on behalf of Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research.

Nash, D. (2004). "New Wine in Old Bottles: an Adjustment of Priorities in the Anthropological Study of Tourism". In: Phillimore, J. i Goodson, L. (eds.), *Qualitative Research in Tourism Ontologies, Epistemologies and Methodologies* (pàg. 170-184). London: Routledge.

Nazar Beutelspacher, A. (s.d.). *La perspectiva de género y el bienestar de las mujeres*. Mèxic: Ecosur.

Nelson, F. (2010). *Community Rights, Conservation and Contested Land: The Politics of Natural Resource Governance in Africa*. London: Earthscan.

Norgaard, R. (1994). *Development Betrayed: the End of Progress and a Coevolutionary Revisiting of the Future*. New York: Routledge.

NRC-National Research Council (1999). *Our Common Journey: A Transition Toward Sustainability*. Washintgon DC: National Academy Press.

OMT (1994). *National and Regional Tourism Planning methodologies and Case Studies*. Londres/New York: Routledge.

OMT (1996). *Lo que todo gestor turístico debe saber: Guía práctica para el desarrollo y uso de indicadores de turismo sostenible*. Madrid: OMT.

OMT (1997). *Declaración de Berlín sobre diversidad biológica y turismo*. Conferència internacional de ministres de medi ambient sobre biodiversitat i turisme.

OMT (1999). *Guía para las administraciones locales: desarrollo turístico sostenible*. Madrid: Edicions Mundiprensa.

OMT (1999b). *Código Ético Mundial para el Turismo*.

OMT (2002). *Contribuciones a la Cumbre Mundial de Desarrollo Sustentable en Johannesburgo*. Madrid: OMT.

OMT (2004). *Indicadores de desarrollo sostenible para los destinos turísticos. Guía práctica*. Madrid: OMT.

OMT (2005). *Turismo, microfinanzas y reducción de la pobreza*. Madrid: OMT.

OMT (2014). *Barómetro del Turismo Mundial*.

OMT/PNUMA (1992). *Directrices de ordenación de los parques nacionales y otras zonas protegidas para el turismo*. Madrid: OMT/PNUMA.

OMT/PNUMA/Organització Meteorològica Mundial (2007). "Cambio climático y turismo. Responder a los retos mundiales" (resum).

OMT i Earth Council (1995). *Agenda 21 for the Travel and Tourism Industry; Towards Environmentally Sustainable Development*.

ONU (1992). *Rio Declaration on Environment. One Conference on Environment and Development (1992)*.

ONU (1993). *Earth Summit. Agenda 21*.

ONU (2002). *Johannesburg Declaration on Sustainable Development*.

ONU (2012). *The Future We Want, declaració de Riu+20*.

ONU Dones i OMT (2010-2012). *Informe mundial sobre las mujeres en el turismo*.

ONU-PNUD (2002). *Informe sobre desarrollo humano. Profundizar la democracia en un mundo fragmentado*. Madrid: Edicions Mundi-Prensa.

ONU-PNUD/Bolivia i Figueroa Cárdenas, M. (2012). "El Vivir Bien: una aproximación a partir del bienestar subjetivo y el desarrollo humano". PNUD, Area de reducció de pobresa, ODM i desenvolupament humà, *Revista Humanum* (13 de novembre).

ONU-PNUD/Xile (2012). "Bienestar subjetivo: el desafío de repensar el desarrollo".

ONU-PNUMA (1972). *Declaración de Estocolmo*.

ONU-PNUMA (1999). *Global Environment Outlook (GEO) 2000*.

ONU-PNUMA (2002). *Global Environment Outlook (GEO) 3*.

ONU-PNUMA/OMT (2006). *Por un turismo más sostenible. Guía para responsables políticos*.

ONU-PNUMA i Secretaria del Conveni sobre Diversitat Biològica (1993). *Convenio sobre la diversidad biológica*.

ONU-PNUMA/UNCTAD (1974). *Declaración de Cocoyoc*.

ONU-UICN, PNUMA, WWF (1980). *Estrategia mundial para la conservación (WCS)*.

ONU-UNCTAD (2013). *Turismo sostenible: contribución del turismo al crecimiento económico y al desarrollo sostenible*. Nota temàtica de la secretaria de la UNCTAD (Conferència de Nacions Unides sobre Comerç i Desenvolupament) per a la Reunió d'experts sobre la contribució del turisme al desenvolupament sostenible, Ginebra, 14 i 15 de març.

ONU-WCED (1987). *Nuestro futuro común (Informe Brundtland)*. Oxford: World Commission on the Environment and Development, Oxford University Press.

O'Reilly, A. M. (1986). "Tourism Carrying Capacity". *Concepts and Issues, Tourism Management* (Nº 7, desembre, pàg. 254-258).

- Paquot, Th.** (2001). "La tyrannie douce de l'air conditionné". *Le Monde Diplomatique* (Nº 568, juillet, p. 24).
- Pérez de les Heras, M.** (2004). *Manual del turismo sostenible: cómo conseguir un turismo social, económico y ambientalmente responsable*. Madrid: Mundi-Premsa.
- Pizam, A. i Mansfeld, I.** (1996). *Tourism, Crime and International Security Issues*. New York: John Wiley & Sons.
- Polanyi, K.** (1989 [1944]). *La gran transformación: los orígenes políticos y económicos de nuestro tiempo*. Madrid: La Piqueta.
- Poon, A.** (1993). *Tourism, Technology and Competitive Strategy*. Wallingford, UK: CAB International.
- Pörksen, O.** (1995). *Plastic worlds. The Tyrannie of a Modular Language*. The Pennsylvania State University Press.
- Porter, M. I.** (1980). *Competitive Strategy Techniques for Analysing Industries and Competitors*. New York: Free Press.
- Porter, M. I.** (1985). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. New York: Free Press.
- Porter, M. I.** (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
- Prugh, Th., Costanza, R., Cumberland, J. H., Daly, H., Goodland, R. i Norgaard, R. B.** (1995). *Natural Capital and Human Economic Survival*. Solomons, Maryland: ISEE Press (International Society of Ecological Economics).
- Randers, J.** (2012). *2052. A Global Forecast for the Next Forty Years*: Vermont, USA: Chelsea Green Publishing.
- Regàs, J. i Pigrau, M.** (2013). *Convivre amb el turisme*. TV3/TVC.
- Resilience Alliance** (2011). *Resilience Alliance: Research on resilience in social-ecological systems - a basis for sustainability*.
- Revkin, A.** (1992). *Global Warming: Understanding the Forecast*. American Museum of Natural History. Environmental Defense Fund: New York: Gallopín Abbeville Press.
- Reyes, A., Iniesta, A. et.al.** (2002). *Turismo Sostenible*. Madrid: IEPALA.
- Rist, G.** (2002). *El desarrollo: historia de una creencia occidental*. Madrid: La Cataracta.
- Rist, G.** (2010). *L'économie ordinaire entre songes et mensonges*. Paris: Presses de Sciences Po.
- Ritchie, J. R. B. i Crouch, G. I.** (2003). *The Competitive Destination. A Sustainable Tourism Perspective*. Cambridge: CABI Publishing.
- Rivera Mateos, M. i Rodríguez García, L.** (coords.) (2012). *Turismo responsable, sostenibilidad y desarrollo local comunitario*. Còrdova: Universitat de Còrdova, Còrdova, AECIT, AACID i UE (POCTEFEX-BIOECONOMY).
- Russell, R. i Faulkner, H. W.** (1998). "Reliving the Destination Lifecycle in Coolangatta". In: Faulkner, B., Laws, I., Moscardo, G. (2003), *Embracing and Managing Change in Tourism: International Casis* (pàg. 97-116). London: Routledge.
- Ryan, Ch.** (2000). "Equity, Management, Power Sharing and Sustainability – Issues of the 'New Tourism'". *Tourism Management* (23, pàg. 17-26).
- Saarinen, J.** (2006). "Traditions of Sustainability in Tourism Studies". *Annals of Tourism Research* (Vol. 33, Nº 4, pàg. 1121-1140).
- Sachs, W.** (1992). *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. Londres: Zed Books.
- Sachs, W.** (2011). Prefaci al llibre de Kaller-Dietrich, M. (2011). *Vita d'Ivan Illich*.

Sancho, A. i Ruiz, P. (2004). "Planteamiento metodológico para el uso de indicadores en la gestión turística de Espacios Naturales Protegidos", contribució a l'IX Congrés AECIT L'ús turístic dels espais naturals. Logronyo, 11 i 12 novembre 2004.

Sancho, A., García, G. i Frego, I. (2007). "Comparativa de indicadores de sostenibilidad para destinos desarrollados, en desarrollo y con poblaciones vulnerables". *Annals of Tourism Research* (Vol. 9, Nº 1, pàg. 150-177).

Sardà, R., Mora, J. i Avila, C. (2004). "Tourism Development in the Costa Brava (Girona, Spain) - How Integrated Coastal Zone Management May Rejuvenate its Lifecycle". In: Vermaat, J. I. et al. (Ids.), *Managing European coasts: past present and Future* (pàg. 291-314). Berlin: Springer.

Sardà, R., Mora, J. i Avila, C. (2005). "A Methodological Approach to be Used in Integrated Coastal Zone Management Processes: the Case of the Catalan Coast (Catalonia, Spain)". *Estuarine, Coastal and Shelf Science* (62, pàg. 427-439).

Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London, Tòquio*. Princeton: Princeton University Press.

Schiffman, I. (1989). *Alternative Techniques for Managing Growth*. Berkeley: Institute of Governmental Studies, University of Califòrnia.

Secretariat of the Convention of Biological Diversity. *Biological Diversity and Tourism: Development of Guidelines for Sustainable Tourism in Vulnerable Systems*.

SECTUR (2001). *Programa Nacional de Turismo*. Mèxic: SECTUR.

SECTUR (2002). *Fascículo 1, Serie de Turismo Alternativo: Turismo alternativo una nueva forma de hacer turismo*. Mèxic: SECTUR.

Stankey, G. H. (1985). *The Limits of Acceptable Change (LAC). System for Wilderness Planning*. Ogden: Forest Service.

Swarbrooke, J. (1999). *Sustainable Tourism Management*. Wallingford, UK: CAB International.

Tagliavía López, A. (2003). "El turismo en el estado de las autonomías". *Saberes, Revista de estudios jurídicos económicos y sociales* (Vol 1, Separata). Madrid: Universitat Alfonso X El Sabio.

Tainter, J. A. (1996). "Complexity, Problem Solving and Sustainable Societies". En: Costanza, R., Segura, O., Martínez Alier, J. (eds.), *Getting Down to Earth: Practical Applications of Ecological Economics* (pàg. 61-76). Washington D. de C.: International Society of Ecological Economics i Island Press.

The Global Sustainable Tourism Council (GSTC) (2008). *Global Sustainable Tourism Criteria for Hotels and Tour Operators*.

The Global Sustainable Tourism Council (GSTC) (2013). *GSTC Criteria for Destinations*.

Tol, R. S. J. (s.d.). *Integrated Assessment Modelling*. Working Paper FNU-102.

Vega Rapun, M. i Lamote de Grignon Pérez, J. (2008). *Los indicadores de bienestar desde una perspectiva de género en España*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Vera Rebollo, J. F. i Ivars Baidal, J. A. (s.d.). "Indicadores de sostenibilidad para destinos maduros: balance y propuestas de aplicación, UPC".

Vilches, A. i Gil Pérez, D. (2013). "Ciencia de la Sostenibilidad: la revolución científica del siglo XXI". *Conec, Divulgación & Investigación* (post del 17 d'abril).

VV. AA. (2003). *Défaire le développement. Refaire le monde*. Intervencions al col·loqui epònim organitzat al març de 2002 al Palau de l'UNESCO a París per l'Associació La ligne d'horizon. Els amis de François Partant, introducció de Silvia Pérez-Vitòria. Paris: Parangon.

Walker, B. J., Carpenter, N., Anderies, G., Abel, M., Cumming, L., Janssen, J., Lebel, G., Norberg, G., Peterson, G. i Pritchard, R. (2002). "Resilience Management in Social-ecological Systems: A Working Hypothesis for a Participatory Approach". *Conservation Ecology* (Vol. 6, Nº 1, p. 14).

Wall, G. (1997). "Is Ecotourism Sustainable?". *Environmental Management* (21, pàg. 483-491).

Wearing, S. (1999). *Ecoturismo: Impacto, tendencias y posibilidades*: Madrid: Síntesi.

Weaver, D. i Lawton, L. (1999). *Sustainable Tourism: A Critical Analysis*. Queensland: CRC Griffith University.

Westley, F., Carpenter, S., Brock, W. A., Holling, C. S. i Gunderson, L. (2002). "Why Systems of People and Nature are not Just Social and Ecological Systems". In: Gunderson, Llanç i Holling, C. S. (Ids.), *Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems* (pàg.103-120). Washington DC: Island Press.

WTTC, OMT i Consell de la Terra (1994). Agenda 21 para la industria de viajes y turismo, hacia un desarrollo sostenible ambientalmente.

WWF (2000). *Responsible Tourism in the Mediterranean. Current threats and opportunities*.

Yasarata, M.; Altinay, L.; Burns, P. i Okumus, F. (2010). "Politics and Sustainable Tourism Development. Can they co-exist? Voices from North Cyprus". *Tourism Management* (Vol 31, N° 3, pàg. 345-356).

Yeoman, I. i McMahon-Beattie, O. (2004). "Developing a Scenario Planning Process Using a Blank Piece of Paper". *Tourism and Hospitality Research* (Vol. 5, N° 3, pàg.273-285).

Enllaços/Webgrafia

AAAS-American Association For The Advancement Of Science.

ACFAS-Association Francophone pour li Savoir (2014). *Desenvolupament local i patrimoni mundial, atreure els turistes o integrar els habitants?* Col·loqui de data 13 de maig de 2014, organitzat a Montreal en el marco del 82º congreso de ACFAS.

Città-Slow Internacional.

Città-Slow Espanya.

Codi Ètic Mundial pel Turisme.

Compromisos d'Aalborg (The Aalborg Commitments, Aalborg 2004).

Consell de la Terra (*Earth Council*).

Consell Europeu-Principi de Precaució. Resolució del Consell Europeu Niça 2000.

Cova i Museu d'Altamira: Reobertura de les coves.

Custòdia del territori. Plataforma de Custòdia del Territori de la Fundació Biodiversitat.

Ecological Footprint

Fund-Climate Framework for Uncertainty, Negotiation and Distribution.

GSTC-The Global Sustainable Tourism Council.

GSTC-Programes de desenvolupament d'estàndards internacionals.

GSTC-Programes de promoció de destinacions sostenibles.

GSTC-Programes de promoció i accés a mercats.

GSTC-Programes d'educació i formació.

Organització Mundial del Turisme (OMT).

OMT. Definició de Turisme Sostenible (en espanyol).

OMT-Microcrèdits.

OMT-ST-EP Initiative.

Parc Regional de la Conca Alta del Riu Manzanares (Madrid).

PNUD-Programa de Nacions Unides pel desenvolupament. Informe Anual.

Programa de les Nacions Unides pel Medi ambient (PNUMA).

Pro-Poor Tourism.

Xarxa de Ciutats per un Turisme Sostenible.

Reserva Marina dels Illes Medes: Bussejo a les Illes Medes.

Reserva Natural Integral de Muniellos (Astúries).

Rimini (Itàlia): *Carta de Rimini pel turisme sostenible (2001).*

Rimini (Itàlia): Progetto LIFE.

Rimini (Itàlia): Progetto LIFE Med-Coast.

Rimini (Itàlia): *Carta de Rimini pel turisme sostenible i competitivitat (2008).*

Rimini (Itàlia): Strategie i strumenti per un turisme sostenible nelle aree costiere del Mediterraneo.

Rimini (Itàlia): Valutazione della capacità di carico per il turismo nel Mediterraneo: esperienze i opportunità / Progetto LIFE.

Sustainability Science (Magazine).

SuVoT Sustainable and Vocational Tourism.

TSTC-Acreditacions i certificacions.

UNESCO. Llista del Patrimoni Mundial.

Unió Internacional per a la Conservació de la Naturalesa (UICN).

World & Travel Tourism Council (WTTC)

Xarxa de Custòdia del Territori.